

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І
АРХІТЕКТУРИ

ФАКУЛЬТЕТ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА

КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

освітнього рівня «магістр»

на тему: **Діяльність органів державної влади України
щодо повернення творів мистецтва 2000-2022 рр.**

Виконала: студентка II курсу магістратури,
групи мист/маг - 20, денна форма навчання
спеціальності 023 Образотворче мистецтво,
декоративне мистецтво, реставрація
освітньо-наукової програми
Мистецтвознавство. Теорія та історія
мистецтва

ТУПЧІЙ МАРГАРИТА ВЛАДИСЛАВІВНА

Керівник: доцент, кандидат історичних наук
АНДРЕС ГАННА ОЛЕКСАНДРІВНА

Рецензент: кандидат історичних наук
ТАТІЇВСЬКА ІНЕСА ПЕТРІВНА

Київ - 2023

АНОТАЦІЯ

Тупчий М.В. «Діяльність органів державної влади України щодо повернення творів мистецтва 2000-2022 рр.»

Робота на здобуття освітнього рівня «магістр» за ОНП «Мистецтвознавство. Теорія та історія мистецтва». – НАОМА, Київ, 2023

Мета дослідження полягає в розкритті сучасної нормативно-правової бази щодо реституції, вивченні діяльності державних структур, відповідальних за повернення культурних цінностей, а також аналізі фактів повернення цінностей в Україну та їх реституції з України до інших країн, зокрема з Німеччини.

У першому розділі "Історіографія та дослідженість теми" включено аналіз джерел з проблематики реституції творів мистецтва, історіографію політики української влади щодо реституції художніх цінностей та методологію дослідження.

Другий розділ "Формування комісій та служб повернення культурних цінностей в період 2000-2022 рр." описано сучасну нормативно-правову базу з питань реституції, процес формування державних структур, відповідальних за повернення культурних цінностей, а також факти повернення цінностей в Україну за вказаний період.

У третьому розділі "Діяльність українсько-німецької комісії з повернення культурних цінностей упродовж 2000-2022 років" досліджено процес реституції цінностей між Україною та Німеччиною. Він описує як реституцію цінностей з Німеччини до України, так і повернення культурних цінностей з України до ФРН.

Наукова новизна дослідження у здійсненні комплексного дослідження реституції культурних цінностей у міжнародній політиці України на початку

XXI ст., а також можливостей застосування відповідного іноземного досвіду в реаліях нашої країни.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання висновків дослідження при підготовці загальних курсів з української історії та культурології.

Апробація матеріалів була здійснена в рамках виступу у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури. Також, у збірнику наукових праць “Українська академія мистецтва” прийнята до публікації стаття.

Робота виконана самостійно та не містить плагіату.

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається із вступу, трьох розділів, які містять у своєму складі підрозділи, висновків, а також списку використаних джерел і літератури (67 позицій), додатків. Загальний обсяг магістерської роботи – 91 с.

Ключові слова: мистецтво, культурні цінності, культурна спадщина, реституція, Україна, закон

Abstract

Marharyta Tupchii "Activity of State Authorities of Ukraine in the Return of Artworks 2000-2022. "Master's thesis in Art Studies. Theory and History of Art. - National Academy of Fine Arts and Architecture, Kyiv, 2023.

The aim of this research is to explore the contemporary legal framework for restitution, study the activities of state institutions responsible for the return of cultural assets, and analyze the cases of repatriation of cultural assets to Ukraine and their restitution from Ukraine to other countries, particularly Germany.

The scientific novelty of this research lies in the comprehensive examination of the restitution of cultural assets in Ukraine's international policy in the early 21st century, as well as the potential application of relevant foreign experience within our country's context. The practical significance of this study lies in the utilization of research findings in the development of general courses on Ukrainian history and cultural studies.

The materials were presented during a speech at the National Academy of Fine Arts and Architecture. Additionally, an article has been accepted for publication in the collection of scientific works titled "Ukrainian Academy of Arts. This thesis was conducted independently and does not contain any plagiarism. The structure of the research comprises an introduction, three chapters with subsections, conclusions, and a list of references and sources (67 entries), appendices. The overall length of the master's thesis is 91 pages.

Keywords: art, cultural assets, cultural heritage, restitution, Ukraine, law.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДОСЛІДЖЕНІСТЬ ТЕМИ.....	9
1.1. Джерела з проблематики реституції творів мистецтва.....	9
1.2. Історіографія політики української влади з реституції художніх цінностей.....	17
1.3. Методологія дослідження.....	19
Висновок до розділу 1.....	23
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ КОМІСІЙ ТА СЛУЖБ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В ПЕРІОД 2000-2022 РР.....	25
2.1. Сучасна нормативно-правова база з питань реституції.....	25
2.2. Формування державних структур з повернення культурних цінностей з-за кордону в Україну.....	40
2.3. Факти повернення культурних цінностей в Україну в період 2000-2022 років.....	47
Висновок до розділу 2.....	52
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ КОМІСІЇ З ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УПРОДОВЖ 2000-2022 РОКІВ.....	56
3.1. Реституція цінностей з Німеччини до України.....	56
3.2. Повернення культурних цінностей з України до ФРН.....	68
Висновок до розділу 3.....	71
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	80

ДОДАТКИ.....	87
--------------	----

ВСТУП

Актуальність теми. З території України протягом століть вивозилися колосальні обсяги унікальних культурних цінностей, які стали надбанням музеїв і приватних колекцій інших країн. Особливо у значних масштабах відбувалося цілеспрямоване вивезення українських культурних цінностей до Росії внаслідок централістичної політики Російської імперії та СРСР, де вони концентрувалися переважно у музеях столиць.

Не випадково, що під час боротьби за державну незалежність на початку ХХ ст. стала активною ідея повернення втрачених культурних цінностей, як один із факторів формування внутрішньої та зовнішньої політики на державному рівні. Масові втрати культурної спадщини, як то знищення чи викрадення, були під час Першої світової війни, Української революції 1917-1921 рр. та, особливо, Другої світової війни.

Після катастроф, спричинених воєнними діями, коли була знищена чи пограбована значна частина культурної спадщини людства, ідея повернення та реституції втрачених культурних цінностей тією чи іншою мірою заторкнула практично всі держави Європи та світу в цілому. Загалом ця проблема стала невід'ємним елементом великої європейської та світової політики, і Україна не може залишитися осторонь глобальних процесів, пов'язаних із нею.

Водночас, із проголошенням незалежності в 1991 році, українська держава поставила для себе пріоритетними завдання у сфері розшуку і повернення втрачених культурних цінностей. Майже відразу виникають відповідні органи державної влади, діяльність яких приурочена поверненню культурних цінностей. Розвиток тенденцій міжнародного культурного співробітництва вимагає від вищих органів державної влади і управління України детального і об'єктивного аналізу стану справ у такій важливій з точки зору національної безпеки та глобальних викликів ділянці міжнародних відносин, як формування та здійснення державної політики з питань повернення та реституції культурних цінностей. Європейський вектор

розвитку України вимагає від неї бути готовою до вирішення надзвичайно широкого комплексу складних проблем, які у цьому зв'язку сьогодні активно обговорюються світовим співтовариством.

Звичайно, що особливої актуальності вказана тема набуває після 24 лютого 2022 року, коли розпочалася чергова фаза російської агресії проти України і напевно черговий виток пограбування українських культурних цінностей північним загарбником.

Метою даного дослідження є систематизація й узагальнення відомостей щодо діяльності органів державної влади України у 2000-2022 рр. щодо повернення творів мистецтва. Означена мета передбачає вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

- виявити теоретико-методологічні проблеми вивчення реституції культурних цінностей у міжнародній політиці України на початку XXI ст.;
- проаналізувати наявну нормативно-правову базу із питань реституції;
- розглянути формування в Україні комісій та служб стосовно повернення культурних цінностей, визначити періоди становлення відповідних інституцій;
- дослідити діяльність українсько-німецької комісії з повернення культурних цінностей упродовж 2000-2022 років, виявити факти повернення культурних цінностей.

Об'єктом дослідження є діяльність державних органів з повернення культурних цінностей.

Предметом дослідження являється реституція культурних цінностей значення реституції культурних цінностей у міжнародній політиці України на початку XXI ст.

Методологічна основа та методи дослідження. Принципи історизму, об'єктивності та всебічності становлять методологічну основу роботи. Відбір методів дослідження залежить від специфіки проблеми, поставленої

мети й завдань роботи. У ході дослідження застосовуються історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний методи.

Наукова новизна роботи полягає у здійсненні комплексного дослідження реституції культурних цінностей у міжнародній політиці України на початку ХХІ ст., а також можливостей застосування відповідного іноземного досвіду в реаліях нашої країни.

Теоретична значущість отриманих результатів полягає у вдосконаленні системи наукових знань про реституцію культурних цінностей України у вимірі минулого й сьогодення.

Практична цінність отриманих результатів полягає у можливості використання висновків дослідження при підготовці загальних курсів з української історії та культурології.

Інформаційна база дослідження складається з монографій, дисертаційних праць і публікацій вітчизняних авторів з проблематики реституції культурних цінностей України, відповідної нормативно-правової бази нашої держави з реституції культурних цінностей, а також матеріалів мережі Інтернет.

Апробація теми була здійснена в рамках виступу з доповіддю “Реституція культурної спадщини в Україні в період 1991 – 2022 рр.” на Десятих наукових читаннях пам'яті академіка Платона Білецького (1922 – 1998), що відбулися 20 листопада 2022 року у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури. Також, у збірнику наукових праць “Українська академія мистецтва” прийнята до публікації стаття за темою “Реституція культурної спадщини в Україні в період 2000 – 2023 рр.”.

Робота виконана самостійно та не містить плагіату.

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається із вступу, трьох розділів, які містять у своєму складі підрозділи, висновків, а також списку використаних джерел і літератури (67 позицій).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДОСЛІДЖЕНІСТЬ ТЕМИ

1.1. Джерела з проблематики реституції творів мистецтва

Сучасне розуміння процесів суспільного розвитку нерозривно пов'язане з усвідомленням особливого впливу культурних цінностей на загальний прогрес людства в рамках цивілізаційного розвитку. Роль культурних цінностей у формуванні сучасної цивілізації є дуже різноманітною і багатогранною, проявляючись у широкому спектрі аспектів. Завдяки цій різноманітності та комплексності, спроби узагальнити та обмежити їх в рамках одних схем завжди будуть лише умовними та неповними до певної міри. Тому, коли розмова йде про значення культурних цінностей для сучасної цивілізації з точки зору необхідності їх захисту та збереження, зазвичай акцентується на кількох основних позиціях.

Виходячи з вже згаданого, можна зазначити, що існуючі визначення культурних цінностей у міжнародних правових документах та українському законодавстві відображають уявлення про них як об'єкти, що мають історичну, художню, наукову та іншу культурну цінність. У цьому розумінні лежить загальний критерій розуміння їх соціальної і суспільної значимості, будь то в глобальному контексті або для окремої громади чи країни.

Предмети культури мають велике пізнавальне значення, оскільки вони не лише відтворюють основні риси і тенденції різних історичних епох і періодів, але також відображають різноманітність історичного процесу на конкретних територіях, що формується під впливом багатьох факторів і обставин. Культурні цінності стають своєрідними свідченнями історії і наближаються до самого історичного факту. Саме їх наявність відображає події та послідовність подій, що виникають внаслідок різноманітної суспільної діяльності. Усі ці матеріальні та духовні артефакти культури створюють можливість для теоретичного узагальнення та розуміння загального розвитку культурно-історичного процесу.

Культурні цінності, разом з тим, є тим репрезентативним феноменом, який здатен якнайкраще поглибити обізнаність загалу з особливостями

культури окремих спільнот. Вони є важливим інструментом формування міжетнічної та міжкультурної толерантності [23, с. 117].

Реституція культурних цінностей до країн походження є надзвичайно важливою частиною співпраці на міжнародному культурному рівні на сьогоднішній день, що суттєво впливає на покращення відносин, між країнами. Завдяки даному процесу забезпечується практична реалізація зобов'язань та прав кожної держави на захист і збереження національних надбань культури, в разі якщо вони були незаконно відчужені та вивезені за межі їхніх територій.

Основним і вирішальним етапом, який сприяв ствердженню і розвитку цього безсумнівного історичного явища, що вже стало невід'ємною складовою сучасного світового розвитку цивілізації, стало розроблення і прийняття міжнародно-правових актів. Ці акти склалися з ключових принципів, засад та механізмів співпраці, а також відображають моральний аспект питання, пов'язаний з справедливістю, захистом прав людини, розвитком етнічних та соціальних груп, націй і держав. Ці нормативно-правові документи встановлюють основи міжнародної співпраці в сфері культури, пов'язаної з культурними цінностями, а також визначають неприпустимі, незаконні дії, які підлягають не лише моральному засудженню, але й кримінальному переслідуванню, а їхні наслідки повинні бути подолані. Одним з основних аспектів такого міжнародно-правового регулювання є боротьба проти незаконного відчуження, вивезення за межі країн походження культурних цінностей та незаконної торгівлі ними.

З урахуванням джерельної бази даного дослідження, слід зазначити, що вже в XIX столітті почалися перші спроби створення правових норм, спрямованих на заборону знищення та грабiж об'єктів, що в даний час підпадають під поняття "культурні цінності". Однак проблема повернення культурних цінностей країнам, які втратили їх під час війн або збройних конфліктів, набула надзвичайної актуальності у XX столітті, особливо після

Першої і Другої світових війн, які завдали значних збитків культурному спадку багатьох країн і, відповідно, світовій культурі в цілому.

На початок ХХ століття у міжнародному праві поступово сформувався інститут реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок війн та збройних конфліктів. Він був покликаний до життя об'єктивними обставинами, які спричинили необхідність вироблення спеціальних норм для правової оцінки та врегулювання конкретних ситуацій у відносинах між державами. Такими причинами, зокрема, були:

- втягнення у збройні конфлікти значної кількості держав, що призводило до охоплення війною великої території;
- використання у військових конфліктах все більш досконалої техніки, яка здатна завдати більшої шкоди;
- розростання військових конфліктів до масштабів світових війн, а також розвиток військової техніки, що наносить величезної шкоди культурним цінностям країн, втягнутих у конфлікт, та призводить до незаконного переміщення цих культурних цінностей.

Найбільш ґрунтовним міжнародно-правовим актом з даного питання є Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 року. Наразі учасниками конвенції є 140 країн світу. Україна ратифікувала дану конвенцію 10 лютого 1988 р., в офіційних даних ЮНЕСКО зазначено, що процедура фіксації ратифікації була завершена 28 квітня 1988 р.. Конвенція чітко сформулювала визначення поняття «культурні цінності», які складають основу «культурної спадщини держави» (ст. 4) та подала досить детальний перелік об'єктів, які відносяться до таких культурних цінностей (ст. 1) , що детально вже розглядалося вище. Конвенція не лише піднесла на найбільш високий рівень міжнародного права низку базових положень відповідних попередніх рекомендацій, але й посилила та конкретизувала зобов'язання у даній сфері країн-учасниць на

внутрішньодержавному та міжнародному рівнях. Важливими для практичного втілення Конвенції є обов'язкове запровадження або посилення законодавства кожної країни щодо охорони культурних цінностей, запобігання їх незаконному вивезенню чи ввезенню, створення належних умов для роботи державних та громадських установ і організацій, які здійснюють охорону та популяризацію культурних цінностей, укласти реєстри важливих для держави культурних цінностей (ст. 5), обов'язково запровадити свідоцтво на право вивезення культурних цінностей і заборонити їх вивезення без такого документа (ст. 6) [20].

Ефективне регулювання повернення культурних цінностей, які були незаконно вивезені або присвоєні, має велике значення, особливо завдяки регіональним міжнародно-правовим актам. Один з таких актів - Європейська конвенція про порушення, пов'язані з культурною власністю, яка була прийнята 23 червня 1985 року. Цей документ наголошує на проблемі незаконної торгівлі культурними об'єктами і чітко визначає різновиди порушень, що можуть стосуватися культурних цінностей і виявлятися як активні дії або бездіяльність. Держави, що приєдналися до цієї міжнародно-правової угоди, зобов'язані співпрацювати в питаннях повернення культурних цінностей, якщо такі цінності були незаконно вивезені з території іншої держави.

У процесі роботи над поверненням та реституцією культурних цінностей в Україні, особливу вагу мають документи, що зберігаються в актуальних архівах українських відомств та організацій. Ці архіви займаються формулюванням державної політики щодо повернення цінностей, їхньої реституції та контролю за переміщенням через кордон. Зокрема, це Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей, Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Поточний архів

Міністерства культури України, Поточний архів Державного комітету архівів України, Поточний архів Інституту історії України НАН України. [23, с. 39]

У музеях і бібліотеках України зберігаються цінні матеріали, які є важливим джерелом інформації. Серед цих установ можна зазначити Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Архів Дніпропетровського художнього музею ім. Й. Бродського, Архів Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького, Архів Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, Архів Національного художнього музею України, Архів Полтавського краєзнавчого музею, Архів Сімферопольського художнього музею, Архів Харківського історичного музею, Архів Харківського художнього музею, Архів Центрального музею Тавриди (м. Сімферополь), Архів Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею. Також у цьому списку входять Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Відділ фондів Національного художнього музею України, Відділ фондів Сімферопольського художнього музею, Відділ фондів Установи культури «Ялтинський історико-літературний музей», Науковий архів Полтавського літературно-меморіального музею В.Г. Короленка, Науковий архів Волинського краєзнавчого музею, Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», Поточний архів Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника, а також фонди Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького та фонди Інституту рукопису Національної наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Всі ці матеріали становлять важливий ресурс для дослідження тем, пов'язаних з втратами, пошуками, поверненням та реституцією культурних цінностей. Матеріали цих архівів були опрацьовані вітчизняними науковцями у довоєнний період і систематизовані у відповідних збірниках документів [5; 7; 9].

Серед фондів закордонних архівів та інших установ – Архів-Музей Української Вільної Академії Наук (м. Нью-Йорк, США), Архів Українського

вільного університету (м. Мюнхен, ФРН), Архівний фонд Бібліотеки Консисторії Української Православної Церкви у США (м. Баунд-Брук, США), Колекція мікрофільмів документів Національного архіву США у Бібліотеці Конгресу США (Library of Congress (USA), Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945-1961. A microfilm project of University Publications of America), [23, с. 40].

Освітлення даної теми безперечно значущим стає завдяки опублікованим джерелам. В Україні та за кордоном було видано велику кількість збірників документів, які містять міжнародно-правові акти, законодавчі постанови та рішення, що стосуються культурних цінностей. Ці видання також містять офіційну інформацію про облік та повідомлення про міждержавні переговори, акти збитків, завданих культурним цінностям України в різних обставинах, а також акти передачі цінностей до інших країн.

З метою протидії наслідкам масових грабежів та руйнувань культурних цінностей, що відбувалися під час Другої світової війни на окупованих територіях німецькою нацистською владою та її союзниками, світова спільнота активно здійснювала кроки для подолання цих наслідків. Наприклад, у 1943 році була прийнята Лондонська декларація, яка засвідчує незаконність та недійсність відчуження майна, включаючи культурні цінності, на окупованих територіях, а також визнає право законних власників на повернення втрачених культурних об'єктів.

Після Другої світової війни, яка призвела до масових втрат культурних цінностей внаслідок пограбувань та знищень, міжнародна спільнота вжила активних заходів для подолання наслідків цього трагічного періоду. Один з таких кроків було прийняття міжнародної Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року та його Протоколу (1954 р.), які пізніше були доповнені Другим Протоколом (1999 р.) з урахуванням набутого досвіду.

У листопаді 1970 року в Гаазі було ухвалено Конвенцію ЮНЕСКО "Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі прав власності на культурні цінності", яка свідчить про зростаючу увагу світового співтовариства до цього питання. Згідно з цією конвенцією, регулярно проводяться слухання в рамках сесій Генеральної Асамблеї ООН, на яких приймаються резолюції, пов'язані з охороною культурних цінностей. Прийняття цієї конвенції створило широкі можливості для міждержавного діалогу на багатосторонній та двосторонній основі з метою повернення видатних культурних цінностей до їх законних власників і відображає глибокі зміни у світовому сприйнятті культурної спадщини країн і народів.

24 червня 1995 року в Римі була прийнята спільна Єдина конвенція ЮНЕСКО та ЮНІДРУА, що стосується викрадених чи незаконно вивезених предметів культури. У цій конвенції, з участю української делегації, були розроблені й розширені основні принципи Конвенції 1970 року, застосовуючи їх до міжнародного приватного права. Упродовж 1990-х років було прийнято кілька офіційних документів у рамках Європейського Союзу, які стосуються повернення втрачених культурних цінностей та регулювання експорту предметів культури.

При ЮНЕСКО створений і діє Міжурядовий комітет з питань сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або реституції у випадку незаконного привласнення [5].

Завершення 1980-х років позначило зростаючу важливість повернення та реституції культурних цінностей, які були втрачені під час Другої світової війни, у міжнародних відносинах. У 1998 році була прийнята Вашингтонська хартія, відома як "Принципи Вашингтонської конференції про мистецтво, конфісковане нацистами", до якої приєдналися країни Європейського Союзу. Реалізація принципів цієї Хартії надає особливого пріоритету питанням повернення культурних цінностей, які були втрачені в результаті Голокосту. Цій темі було присвячено такі події, як Вільнюський форум 2000 року та

Терезінська декларація 2009 року, рішення яких також впливають на політику багатьох країн світу стосовно даного питання.

В періодичній пресі зберігається значний обсяг важливих матеріалів, пов'язаних із захистом, збереженням, поверненням та реституцією культурних цінностей. Ці матеріали включають офіційні заяви, повідомлення, документи, свідчення, спогади та аналітичні матеріали, які висвітлюють ці питання. Цей різноманітний інформаційний потенціал дозволяє зануритися в глибину теми, розкрити процес формування державної політики щодо культурних цінностей, її нормативно-правові та організаційні засади, а також розкрити роль наукової спільноти та культурних організацій у реалізації цих політичних цілей для просування національної культури.

1.2. Історіографія політики української влади з реституції художніх цінностей

Дослідження проблем повернення та реституції культурних цінностей в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. відображає їх багатогранний та комплексний характер у контексті політичного та культурного життя країни. Ці дослідження сконцентровані на двох важливих напрямках. Перший напрямок спрямований на теоретичне осмислення основних принципів існування культурних цінностей як феномена культури, розуміння сил, що впливають на їх активну участь у цивілізаційному процесі, як на рівні окремих спільнот і держав, так і відносинах між ними. Дослідження також включають аналіз походження норм міжнародного права, що поступово формували консенсус міжнародної спільноти щодо захисту, охорони та збереження культурного спадку. Другий напрямок досліджень зосереджений на конкретно-історичних аналізах реальних подій, які відбувалися на різних етапах розвитку України і пов'язані з втратами її культурних цінностей. Вони досліджують зусилля держави та громадськості з пошуку, повернення та реституції цих цінностей.

Дослідники приділяють значну увагу теоретичним аспектам, пов'язаним з термінологією в цій проблематиці. Особливо активно

обговорюються такі базові поняття і терміни, як "культурні цінності", "культурна спадщина", "культурні надбання", "пам'ятки культури", "повернення культурних цінностей" та "реституція культурних цінностей", а також їх взаємозв'язок. Ці дискусії відображаються в ряді фундаментальних публікацій з юридичної сфери, зокрема українських дослідників В. Акуленка [1, с. 432; 3, с. 53-82], О. Мельничук [30, с. 130-142], Ю.Шемшученка [49, с. 22-24], Н.Кулакової [28, с. 222-223], дисертаційному дослідженні Т. Каткової [16, с.13-19]. Також це питання розглядається у працях з проблем культурології та державного управління у сфері культури, філософії культури, зокрема І. Пивовар [34, с. 61-63] та С.Шман [50, с. 6], пам'яткознавчих публікаціях і монографії С. Кота [20, с. 10-27; 27], Е Піскової та Л.Федорової [35, с. 149-171] й інших.

Проблематика повернення та реституції культурних цінностей являє собою важливу складову досліджень, присвячених міжнародно-правовим засадам захисту культурних цінностей під час воєн та збройних конфліктів, зокрема під час Другої Світової війни. Ця проблематика отримує глибокий аналіз у багатьох наукових публікаціях, як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Серед зарубіжних дослідників, які присвячують цьому питанню особливу увагу, вкажемо на публікації Ж. Блейк [51, р. 61], Ж. Грінфілд [57, р. 80, 124, 252], К.Зейдлера [67, s. 62-87], В. Ковальського [58, s. 31-46], Л. Протт та П. О'Кіфі [61, р. 307], Р. О'Кіфі [59]. Особливий акцент у західній правовій історіографії приділяється поняттю та терміну "реституція". Цей термін є важливим в англо-саксонській системі права і визначає специфічний напрямок правових відносин. Численні фундаментальні спеціалізовані праці присвячені розгляду цього поняття.

Варто відзначити, що до недавнього часу не проводилося спеціальних досліджень українською та зарубіжною історіографією, що б детально розкривали поняття та термін "незаконно вивезені культурні цінності". Першою спробою виправити цю прогалину стала публікація С. Кота [26, с.

16-29]. Водночас, завдяки канадським вченим в галузі права та соціології Б.Зіффу та П. Рао до наукового обігу введено нове поняття «культурне привласнення» («*cultural appropriation*») як ознака певного культурного явища в процесі цивілізаційного розвитку [52].

Оголошення незалежності України і звільнення історичної науки від затверджених ідеологічних схем та стереотипів радянської комуністичної системи створили нові можливості для об'єктивного та всебічного вивчення історії українського народу, зокрема щодо проблем повернення та реституції втрачених культурних цінностей.

Різні аспекти повернення та реституції культурних цінностей у незалежній Україні в контексті становлення організаційних та правових засад здійснення державної політики, міжнародної співпраці України на багатосторонньому та двосторонньому рівнях системно розглядаються у публікаціях В. Акуленка [4, с. 3-28], С. Кота [24, с. 54-63], І. Татіївської [44, с.300-308], Н. Українець [46], О. Федорука [47, с. 20-27].

Протягом незалежних років України, вперше в українській історіографії були опубліковані окремі розділи, присвячені поверненню та реституції культурних цінностей. Ці матеріали були включені до фундаментальної п'ятитомної праці «Історії української культури» [23, с. 278-297] та масштабному двотомному виданні нарисів з актуальних проблем історії Другої Світової війни [21, с. 231-276].

Наявна історіографічна база є вагомим досягненням у вивченні різних аспектів повернення та реституції культурних цінностей в контексті української історії на різних етапах. Однак, існують питання, які або ще не були достатньо досліджені українськими та зарубіжними вченими, або залишилися поза їхнім увагою. Тому поточний стан розвитку цієї проблематики не тільки дає змогу узагальнити вже наявні наукові досягнення, але також створює передумови і потребу для максимально всебічного, комплексного та систематичного вивчення ролі повернення та реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті

України впродовж XX – початку XXI століть.

1.3. Методологія дослідження

Методологічною основою дослідження є принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, що ґрунтуються на пріоритеті документальних джерел та використанні перевірених фактів. Дослідник вказаної теми має спиратися на застосування конкретно-історичного, проблемно-хронологічного, критично-порівняльного методів, методів структурно-функціонального аналізу, що передбачають комплексний характер та всебічність розгляду проблеми. Важливими також є спеціальні методи джерелознавчої евристики, атрибуції, класифікації, систематизації та інтерпретації джерел. Використано основний понятійно-категоріальний апарат, специфічний для історичних досліджень з охорони, захисту та збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції, а також сучасні теоретико-правові засади функціонування та дослідження даної сфери. Структура роботи побудована за проблемним, хронологічним та проблемно-хронологічним принципами. Дослідження є багатоплановим і міждисциплінарним, тісно пов'язане з низкою інших наукових дисциплін, зокрема, культурологією, пам'яткознавством, музеєзнавством та історією права.

Методологія дослідження пов'язана з визначенням понять. У поширеному сенсі поняття визначають як спосіб розуміння та абстрактного уявлення результатів пізнання людиною певної предметної галузі через усвідомлення істотних характеристик її об'єктів, а також форму мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень та властивостей об'єктів у вигляді думки про їхні загальні та специфічні ознаки. У мові поняття виражається словом (звичайно іменником у називному відмінку) або словосполученням. Ознаки, які включаються в поняття, становлять його зміст. Поняття у вузькому сенсі відносяться до певної галузі наук, чітко визначають основні ознаки предмету, явища, процесів або об'єкту. Наукові поняття відображують істотні й необхідні ознаки окремого предмету, об'єкту,

явища або процесу, а слова і знаки, що їх виражають, є науковими термінами . У свою чергу термін розуміється як слово або словосполучення, яке позначає поняття, що використовується у певній галузі знання з максимально точним смисловим визначенням .

Процеси повернення та реституції культурних цінностей і безпосередньо пов'язана з ними діяльність міжнародних інститутів та окремих держав на зовнішньому та внутрішньому рівнях, а також засоби правового регулювання взаємовідносин у даній сфері через норми міжнародного права і внутрішнього законодавства країн мають у своїй основі базове поняття та термін «культурні цінності».

У Положенні про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., викладений перелік видів та типів об'єктів, які становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність і можуть включатися до реєстру. До таких, зокрема, віднесено:

- «пам'ятки історії – будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів;
- пам'ятки археології – городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів та археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку;
- пам'ятки містобудування і архітектури – унікальні ансамблі і комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури і живопису, декоративно-ужиткового і садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;
- пам'ятки мистецтва – визначні твори образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва;

- документальні пам'ятки – унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання» [37].

Вперше термін та визначення культурних цінностей зустрічається в Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року (Гаагська конвенція 1954 р.), яка трактує це поняття найбільш широко, порівняно з іншими міжнародно-правовими актами. Згідно статті 1 цієї Конвенції, культурними цінностями («cultural property») вважаються:

- «рухомі чи нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцезона, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій зазначених цінностей;

- будівлі, головним і справжнім призначенням яких є зберігання чи експонування рухомих культурних цінностей (зокрема музеї, великі бібліотеки, сховища архівів), а також укриття, призначені для збереження культурних цінностей на випадок збройних конфліктів;

- центри, в яких є значна кількість зазначених культурних цінностей (центри зосередження культурних цінностей)» [53].

Схожий широкий підхід до визначення культурних цінностей як рівною мірою рухомих та нерухомих об'єктів зафіксований в Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт (19 листопада 1968 р.). Зокрема, в рекомендаціях зазначалося, що «під терміном «культурні цінності» розуміються:

а) нерухомі об'єкти. такі як: місцевості археологічного, історичного чи наукового значення, споруди чи інші об'єкти, які становлять історичну,

наукову, мистецьку чи архітектурну цінність, як релігійні, так і світські..;

б) рухомі цінності, що мають культурну цінність, у тому числі цінності в нерухомих об'єктах чи вилучені з них, а також рухомі цінності, приховані в землі, які можуть бути виявлені в місцях, що мають археологічне чи історичне значення, чи інших місцях [62, р. 153].

Водночас, як в міжнародному праві, так і в українському законодавстві існують нормативні акти, що мають окреме адресне специфічне спрямування як на нерухомі, так і на рухомі культурні цінності, залежно від того, що є конкретною метою і завданням даного нормативного акту та предметом його регулювання. Відповідно визначається його понятійний апарат і подаються визначення ключових термінів. Таку власну специфічну спрямованість має і комплекс питань, пов'язаних з поверненням та реституцією втрачених культурних цінностей, в основі якого є проблема відчуження від приватної особи, громади, спільноти, держави та переміщення предметів, що відображують розвиток культури і мають історичне, художнє, наукове чи інше значення. Сама по собі фізична дія, яка лежить в основі даної проблеми (відчуження та переміщення), пов'язана з можливістю зрушити з місця, переносити, переправляти чи транспортувати ці предмети. Тож цілком природньо, що розуміння культурних цінностей як предмету регулювання у даній сфері суспільних відносин окреслюється контекстом рухомих об'єктів. Проте ця межа є доволі умовною – до них можуть належати також відокремлені і переміщені фрагменти нерухомих пам'яток, або приналежні до визначних пам'ятних місць, ансамблів та комплексів їх частини, які в силу обставин пройшли процес трансформації від статусу нерухомого об'єкта до рухомого. Окрім того, на визначення поняття «культурні цінності» в даному аспекті впливає і той факт, що ця сфера правового регулювання пов'язана з міждержавними стосунками і є частиною міжнародного права у сфері культурного співробітництва [53].

Висновок до розділу 1

Таким чином, розглянувши теоретико-методологічні проблеми вивчення реституції культурних цінностей у міжнародній політиці України на початку ХХІ ст., ми з'ясували таке:

1. В наявності знаходиться значна кількість джерельних матеріалів, що дає змогу об'єктивно та ретельно розглянути питання становлення державної політики щодо повернення та реституції культурних цінностей, вивчити її нормативно-правові та організаційні засади та прояви наукової та культурної громадськості у цьому процесі з метою розвитку національної культури. Джерельна база складається з архівних матеріалів, публікаційних документів і матеріалів, зокрема наукових збірників і періодичної преси. Автор дослідження намагався максимально використовувати наявні джерела відповідно до поставлених цілей і завдань дослідження.

2. Огляд стану наукового дослідження питань повернення та реституції культурних цінностей у політичному та культурному житті України в ХХ-ХХІ століттях свідчить про те, що ці питання вивчаються у двох основних напрямках: теоретичній розробці та конкретно-історичних дослідженнях. Теоретичне осмислення базових засад охоплює розуміння цих проблем як культурних явищ, аналіз розвитку норм міжнародного права, що стосуються захисту, охорони та збереження культурного надбання. Велику увагу приділяють дослідженню термінологічних питань, зокрема таких понять, як "культурні цінності", "культурна спадщина", "культурні надбання", "пам'ятки культури", "повернення культурних цінностей" та "реституція культурних цінностей" та їх взаємозв'язок. Водночас виявлено, що до останнього часу не проводилося спеціальних досліджень термінології в українській та зарубіжній історіографії, що розкривали б зміст поняття "незаконно вивезені культурні цінності". Актуальними є також дослідження ролі культурних цінностей у формуванні національної ідентичності та історичної пам'яті, а також вивчення світового досвіду повернення та реституції культурних

цінностей. Особлива увага приділяється висвітленню проблем повернення та реституції культурних цінностей у контексті міжнародно-правових засад охорони та збереження культурної спадщини

3. Можемо зазначити, що існує відсутність загальноприйнятого розуміння терміну "культурні цінності" та відсутність уніфікованих дефініцій, що чітко визначали б його сутність. Ця проблема також відноситься до його відображення у правових нормах, які регулюють суспільні відносини у сфері культури, збереження, повернення та реституції культурних об'єктів. Розробка міжнародно-правових норм та національного законодавства в різних країнах показує, що кожна конвенція, рекомендація або закон мають власне визначення та перелік категорій культурних цінностей, які не є універсальними і використовуються в межах конкретного документу. Отже, рекомендується використовувати більш широке розуміння поняття "культурні цінності" як предметів матеріальної і духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення. Враховуючи предмет дослідження, це охоплює рухомі культурні цінності, включаючи окремі фрагменти нерухомих об'єктів культурної спадщини.

4. Національній культурній спадщині було нанесено великих втрат під час Другої світової війни, культурні цінності масово нищилися під час бойових дій. Культурні, мистецькі та історичні об'єкти, також цілі музеї безслідно зникли під час евакуації до східних районів СРСР. Водночас, переважна кількість втрат культурних цінностей була пов'язана з діяльністю спеціальних підрозділів німецьких окупаційних військ та адміністрацій, які цілеспрямовано розшукували та вивозили з окупованої ними території України культурні цінності.

5. Сучасна ситуація із реституцією культурних цінностей в Україні ускладнена через проблеми, пов'язані з воєнним станом, окупацією значної частини території нашої країни, браком фінансування для установ культури, небажанням іноземних партнерів передавати культурні цінності в Україну в умовах війни (загроза їх втрати або знищення).

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ КОМІСІЙ ТА СЛУЖБ ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В ПЕРІОД 2000-2022 РР.

2.1. Сучасна нормативно-правова база з питань реституції

Інститут реституції культурних цінностей закріпився в міжнародному праві вже на початку ХХ століття. Це доводиться багатьма міжнародними угодами та конвенціями, які, хоча не містили прямі норми щодо повернення, регулювали відносини, пов'язані з захистом культурних цінностей та їх відновленням у разі незаконного привласнення. Тим не менш, сам термін "реституція" майже не використовувався в цих міжнародно-правових документах.

Як продукт культури, всі створені нею матеріальні та духовні цінності складають суть поняття «культурні цінності» у його найширшому сенсі. Як слушно зауважує С. Шман, поняття «культурні цінності» є універсальною категорією, що є надзвичайно місткою і охоплює широке коло питань як минулого, так і сучасного, у яких закладено філософські, політичні, соціальні, моральні, естетичні ідеї тощо, і які в широкому сенсі відображують ціннісне відношення людини до світу як на індивідуальному рівні, так і на рівні тих чим інших соціальних груп [50, с. 6].

Поняття "культурна спадщина" включає в собі виразний контекст передачі раніше створених цінностей від попередніх поколінь до наступних поколінь, що означає процес успадкування. Це поняття повністю відтворює категорію минулого і втілює досягнені історичні рівні культури. Культурна спадщина є невід'ємною складовою загальної маси культурних цінностей і її можна розглядати як частину цілісного уявлення. У залежності від контексту розгляду питань, пов'язаних з об'єктами культурної спадщини, можна також використовувати термін "культурні цінності", який є більш широким і універсальним.

Отже, коли ми говоримо про "культурні цінності", ми маємо на увазі всі досягнення, матеріальні та духовні, які людство створило у процесі своєї існування та розвитку. Ці цінності є невід'ємною частиною культури і можуть

включати різноманітні елементи. З іншого боку, поняття "культурна спадщина" описує ту частину культурних цінностей, яка була успадкована від попередніх поколінь. Таким чином, воно позначає набір цінностей, що перейшли до нас з минулого і є важливим джерелом нашої культурної ідентичності. Крім того, термін "культурне надбання" може використовуватися для виділення особливо цінних або унікальних елементів культурної спадщини. Залежно від контексту, може бути корисним розрізняти ці поняття в термінологічному плані.

Проте, коли ми маємо справу з практичними діями щодо культурних цінностей на національному або міжнародному рівні, виникає необхідність у регулюванні та нормуванні таких заходів через право. Щоб застосовувати правові норми ефективно, необхідні чіткі формулювання та вичерпні визначення ключових понять і термінів. Проте, навіть у базовій юридичній термінології продовжується дискусія щодо співвідношення та використання термінів "культурні цінності", "культурна спадщина" та "культурні надбання" [23, с. 49].

Також варто звернути увагу, що проблема понятійного апарату та термінології є актуальною не лише у використанні українських термінів "культурні цінності" та "культурна спадщина", але й у їх англійському еквіваленті, який використовується в офіційних правових документах та науковій літературі. Такі терміни, як "cultural values", "cultural property", "cultural heritage", "cultural treasures" та "cultural objects", широко використовуються, але вони передають сутність та значення понять "культурні цінності" та "культурна спадщина" у контексті англійської мови, з врахуванням її особливостей.

Поняття та термін "незаконно вивезені культурні цінності" уже давно є важливою частиною термінологічної бази сучасних наукових досліджень. Однак, вони не зазнали окремого аналізу та обговорення в термінологічних дискусіях серед фахівців у галузі права, історії та культурології. У публікаціях, в яких заторкуються питання термінології, при використанні

поняття «незаконно вивезені культурні цінності», не подають його чіткого визначення, хоча і опосередковано розкривають його змістовне наповнення [45, с. 35-36, 54-61]. Окремо його не виділяють і не аналізують також закордонні дослідники. Проте активне використання цього поняття та терміну у нормативно-правових документах і в сфері науки потребує його детального розгляду та чіткої дефініції.

Коли говоримо про вивезені культурні цінності, ми маємо на увазі предмети культури, які були переміщені за межі своєї країни походження з різних причин. Залежно від обставин, що супроводжували переміщення цих цінностей, ми можемо визначити, чи вони були вивезені законно чи незаконно у минулому та в сучасному контексті.

Поняття «незаконно вивезені культурні цінності» стало активно використовуватись у міжнародному праві, що стосується охорони та збереження культурних цінностей, коли були розроблені основні критерії, які визначають формування культурної спадщини кожної держави як країни їх походження. Важливим аспектом цих критеріїв є право кожної держави самостійно визначати предмети, які мають значення з історичної, мистецької, наукової та іншої культурної сфери, що належать до неї. Показово це право сформульовано в Рекомендаціях ЮНЕСКО 1964 р., спрямованих на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності: «Кожна держава-член має встановити критерії, найбільш придатні, на її думку, для визначення наявних на її території культурних цінностей, що мають велике значення» (ст. 1, п. 2) [64, р. 140]. Згодом, в ухваленій на розвиток цих рекомендацій Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, це положення було додатково конкретизоване завдяки визначенню чітких універсальних критеріїв, які поширюються на всі країни-учасниці конвенції. Зокрема, у ній зазначається, що культурна спадщина кожної держави включає такі категорії культурних цінностей (ст. 4):

«а) культурні цінності, створені окремими особами або колективами осіб, які є громадянами даної держави, та культурні цінності, що мають важливе значення для даної держави і створені на території цієї держави іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають на території даної держави;

б) культурні цінності, знайдені на національній території;

в) культурні цінності, набуті археологічними, етнологічними і природничо-науковими експедиціями за згодою компетентних властей країни, звідки походять ці цінності;

г) культурні цінності, набуті внаслідок добровільного обміну;

д) культурні цінності, отримані як дар або законно куплені за згодою компетентних властей країни, звідки вони походять» [54, р. 63].

Таким чином, всі інші шляхи отримання культурних цінностей визнаються незаконними. Термін «незаконно вивезені предмети культури» («illegally exported cultural objects») як «переміщені з території Договірної Держави всупереч її праву, яке регулює вивезення культурних цінностей з метою захисту її культурної спадщини» зафіксований в Конвенції ЮНІДРУА про викрадені чи незаконно вивезені предмети культури від 24 червня 1995 р. (ст. 1) [66].

Друга половина ХХ століття була періодом значних змін у світовому порядку, а однією з наслідків було припинення колоніальної системи та здобуття незалежності багатьма народами, що раніше перебували у колоніальній залежності, і з'явлення нових незалежних держав. В той же час, деякі країни Близького та Далекого Сходу, Азії, Латинської Америки зазнали значних досягнень у галузі прогресу і розвитку, навіть як джерела експорту культурних цінностей. Усвідомлення ролі та значення національної культурної спадщини, заходи щодо її захисту та збереження від розкрадання і вивезення, а також вимоги щодо повернення незаконно вивезених культурних цінностей створили нову ситуацію у світі щодо ставлення до культурних цінностей. Ці радикальні зміни мали безпосередній вплив на появу нового

контексту в системі міжнародного права, в якому зміцнилося поняття «повернення культурних цінностей» і стало фундаментальним принципом.[23, с. 82].

На сьогоднішній день поняття "повернення культурних цінностей" і відповідний юридичний термін широко використовуються в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі, що стосуються збереження та охорони культурних цінностей. Вони використовуються для розгляду різних аспектів, таких як повне захисту цінностей, боротьба з незаконним переміщенням та вивезенням культурних цінностей, а також співробітництво міжнародне у вирішенні питань, пов'язаних з ними.

Термін "повернення культурних цінностей" вперше офіційно з'явився в міжнародно-правових документах, що присвячені збереженню культурних цінностей, зокрема в Виконавчому Регламенті Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.) та Протоколі I до цієї конвенції (1954 р.). У цих документах зазначено зобов'язання країн стосовно повернення депонованих на їх території культурних цінностей після завершення конфлікту за вимогою країни-власника цих цінностей. Протокол I Конвенції ширше розглядає питання повернення культурних цінностей, включаючи зобов'язання країн щодо повернення цінностей, які були вивезені з окупованих територій порушенням конвенції або депоновані з однієї країни на іншу під час воєнних дій. У всіх цих документах англійський варіант використовує термін "return".

Пізніше цей термін застосовується й в іншому контексті. Зокрема, в Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо міжнародних принципів, які застосовуються під час археологічних розкопок від 5 грудня 1956 р. вміщено окремий підрозділ «Повернення археологічних цінностей до країн їх походження», у якому йдеться про «повернення до країн їх походження предметів, які стали продуктом незаконних розкопок або крадіжки, як також предметів, нелегально з цих країн вивезених» (ст. 31). Водночас у розділі VI

рекомендацій «Розкопки на окупованих територіях» міститься норма щодо повернення після завершення конфлікту державою-окупантом археологічних знахідок, знайдених випадково або здобутих під час розкопок на окупованих нею територіях разом з відповідною документацією компетентним органам раніше окупованої території (ст. 32) [63, р. 113].

У Рекомендаціях ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності» (20 листопада 1964 р.) опрацьовані в рекомендаціях 1956 р. норми були поширені на інші категорії культурних цінностей. Зокрема, термін «повернення» фігурує у назві окремого підрозділу, присвяченої поверненню незаконно вивезених культурних цінностей власникові або в країну, а також у тексті статей 16 і 18 рекомендацій. При чому, в англійському оригіналі рекомендацій йдеться про одночасне застосування у цьому контексті одразу двох термінів («restitution or return of illicitly exported cultural property» у назві підрозділу та в ст. 16, і «restored or returned» у ст. 18 [64, р. 145].

Також у Європейській конвенції про правопорушення щодо культурних цінностей (23 червня 1985 р.) використовується термін "повернення" в контексті "повернення культурних цінностей" ("the return of the cultural property") під час подання вимог щодо їх екстрадиції стороні, з території якої вони були вивезені (стаття 6, пункти 4 і 5). Цей термін також використовується в Директивах Європейського Союзу щодо повернення незаконно переміщених предметів культури з території держави-учасниці (15 березня 1993 р.). "Повернення" ("the return of cultural objects") визначається як "фізичне повернення предмета культури на територію держави-учасниці, яка подає запит" (стаття 1, пункт 5). Під такими предметами культури розуміються ті, які до або після їх незаконного переміщення з території країни-учасниці конвенції перебувають під захистом національного законодавства (стаття 1, пункт 1) [23, с. 86].

Міжнародно-правові акти, зазначені вище, показують, що поняття "повернення культурних цінностей" і відповідний юридичний термін застосовуються в них в широкому контексті, щоб позначити дію фізичного повернення культурних цінностей, які були незаконно вивезені з території країни внаслідок порушення правових норм, а також культурних цінностей, що були вивезені з окупованих територій під час збройних конфліктів. Однак слід зауважити, що конкретний зміст цього поняття формується в рамках об'єкту, мети та завдань, які передбачені цими окремими міжнародними документами.

Зазначений термін "реституція незаконно вивезених культурних цінностей їх законному власнику" також використовується в Конвенції ЮНЕСКО "Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності" 1970 року. У статті 13 цієї конвенції зазначається потреба в "якомога швидшій реституції законним власникам незаконно вивезених культурних цінностей" (пункт b), дозволу на дії щодо повернення (recovery) втрачених або викрадених культурних цінностей власником або від його імені (пункт c), визнання права кожної держави оголошувати певні культурні цінності невідчужуваними і нездатними до вивезення, а також сприяння легким процедурам їх повернення (recovery) у разі вивезення (пункт d). Інша стаття надає можливість державам укласти спеціальні угоди або використовувати раніше укладені договори щодо "реституції культурних цінностей, вивезених, з будь-яких причин, з території, звідки вони походять" (стаття 15). Варто відзначити, що в україномовному перекладах конвенції термін "реституція" у цих випадках замінено на термін "повернення" [23, с.96].

В українському законодавстві також спостерігається аналогічна тенденція. Термін "реституція" не використовується в сучасній правовій системі України, він відсутній у всіх чинних правових актах, включаючи ті, що стосуються охорони та збереження культурних цінностей. Відсутність закріплення поняття "реституція" (хоча воно широко використовується у

науковому середовищі) можна вважати одним із найбільших недоліків українського законодавства. Замість цього, у всіх випадках використовується загальний термін "повернення". Однак одночасне використання цього терміна для позначення як добровільного повернення культурних цінностей в країну походження, так і для опису правової відповідальності за незаконне відчуження та вивезення може призводити до непорозумінь та плутанини, оскільки одне поняття використовується в різних значеннях. Тому є необхідність внесення змін до ряду нормативно-правових актів України, щоб законодавчо закріпити поняття "реституція культурних цінностей".

Закон України "Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей" від 21 вересня 1999 року зосереджується на юридичному аспекті терміну "повернення культурних цінностей", визначаючи його як "сукупність заходів, пов'язаних з ввезенням культурних цінностей на територію України або їх вивезенням з території України на території інших держав, здійснюваних у відповідності до позовів та звернень України, інших держав, їх уповноважених органів, рішень судів України або іноземних держав" (ст. 1) [14].

Отже, поняття та термін "повернення культурних цінностей" в широкому сенсі означають фізичне повернення предметів культури на територію їх країни походження, які були вивезені за межі країни з різних причин. Це може відноситися як до країни, до якої ці культурні цінності повертаються, так і до держав, на території яких вони були ввезені і які їх повертають до країни походження. Вужче тлумачення цього поняття може бути пов'язане з поверненням культурних цінностей до країни походження на основі етично-моральних принципів і засад, яке є актом доброї волі і фактично є подарунком. При цьому культурні цінності можуть законно перебувати в країні, з якої вони повертаються. Досвід України свідчить, що добровільне повернення культурних цінностей особливо характерне для відносин представників діаспори, які проживають у різних країнах світу, з їх батьківщиною, звідки вони походять або мають родинні зв'язки. Національні

та родинні реліквії, твори мистецтва, пам'ятки історії, архіви та книжкові зібрання, які колись були вивезені ними або їхніми родичами, передаються та повертаються на батьківщину, збагачуючи її культуру. Цей процес охоплює не тільки приватні особи, але й громадські організації та об'єднання діаспори, церковні та релігійні організації, а часто й колишні еміграційні уряди, які передають свої архіви, меморіальні предмети та інші цінності на батьківщину [23, с. 89]. Цей процес розповсюджений на різні сфери суспільного життя і включає дії як приватних осіб, так і колективних інституцій, які прагнуть зберегти, відновити і збагатити культурну спадщину своєї нації. Вивезення та повернення культурних цінностей стають засобом відродження і зміцнення національної свідомості, сприяють зближенню діаспорних спільнот з країною походження та сприяють обміну культурними цінностями між народами.

Отже, узагальнюючи, "повернення культурних цінностей" включає фізичне повернення предметів культури на територію їхньої країни походження, які були вивезені за її межі. Цей процес може охоплювати як країну, до якої ці цінності повертаються, так і держави, в які вони були ввезені і з яких повертаються до країни походження. У вузькому розумінні, "повернення культурних цінностей" може визначатися як акт доброї волі, заснований на етично-моральних принципах, який фактично є подарунком. Важливо зазначити, що культурні цінності, які повертаються, можуть перебувати на законних підставах у країні, звідки вони повертаються. Особливо характерно, що акти добровільного повернення культурних цінностей є поширеними серед представників діаспор, які мешкають у різних країнах і мають зв'язок зі своєю батьківщиною. Вони дарують і повертають національні та родинні реліквії, твори мистецтва, пам'ятки історії, архіви та книжкові зібрання, що збагачують культуру їхньої батьківщини. Цей процес включає не тільки приватні особи, але і діаспорні громадські організації, церковні та інші духовно-релігійні установи, а іноді й колишні еміграційні уряди, які передають свої архіви та меморіальні предмети на батьківщину [23, с. 89].

Термін "реституція" походить від латинського терміну "restitutio in integrum", який означає відновлення у первісному стані. У римському праві це було одним з основних положень для регулювання цивільних правовідносин, пов'язаних з відновленням стану речей, який існував до певних подій або дій. Поняття "реституція" включає відновлення або повернення до початкового стану і є засобом усунення наслідків цивільного права, наче їх ніколи не було. Також згадується термін "restituere", що означає відновлення, компенсацію, повернення або видавання. Вже з XIV-XVI століть це поняття зареєстроване як дія, що використовується в контексті римського права на території сучасної Великобританії. З плином часу спектр його використання активно розширювався, а сам термін "restitution" отримав свою сучасну форму [65]. У процесі еволюції суспільних відносин, реституція як норма цивільного права отримала невід'ємне значення і стала суттєвою складовою не тільки англосаксонської системи права, але й загальної практики західних правових систем.

Розуміння суті та значення реституції як норми приватного права є критичним, оскільки саме через її практичне застосування в цивільно-правових відносинах вона розвивалася до норми міжнародного права і набула нового значення в цьому контексті.

Поняття "реституція" мало одне з перших визначень, яке було сформульоване Ю. Шемшученком та В. Акуленком у вступній статті до збірника документів з міжнародного права щодо охорони культурних цінностей. Згідно з їх визначенням, реституція в широкому аспекті розуміється як відновлення стану речей, який існував на момент вчинення дії, що завдала шкоди, тобто повернення чи відновлення матеріальних цінностей в натурі [49, с. 24]. В "Юридичній енциклопедії" під редакцією Ю. Шемшученка подано більш розширене визначення реституції. У цивільному праві це відновлення стану речей, що існував до вчинення правочину, недійсного за законом або визнаного таким у судовому порядку. У міжнародному праві реституція трактується як вид матеріально-правової

відповідальності держави, яка вчинила акт агресії або інше міжнародно-протиправне діяння. Реституція у даному випадку означає обов'язок такої держави ліквідувати або зменшити матеріальну шкоду, завдану іншій державі, і відновити попередній стан. Прикладом такої реституції може бути повернення майна, неправомірно вилученого і вивезеного державою, що бере участь у воєнних діях, з території супротивника.

Про значення, яке приділялося питанням повернення в Україну культурних цінностей свідчить той факт, що положення щодо цього знайшли своє відображення в Конституції України, затвердженої у 1996 р. Стаття 54 Конституції України встановлює, що культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, «вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами».

Зasadничі принципи державної політики України у цій сфері були стверджені на законодавчому рівні вже в перші роки незалежності. Зокрема, наголошувалося, що наявні поза межами України культурні цінності є власністю українського народу. В Законі України «Про власність» (1991 р.) у ст. 1. стверджувалося: «...Національні, культурні та історичні цінності, в тому числі й ті, що знаходяться за її межами, є власністю народу України» [23, с.746].

Згідно зі Законом України "Про міжнародні договори України" (12 грудня 1993 року), міжнародні договори України, що стосуються "історичного та культурного надбання народу України", підлягали ратифікації шляхом ухвалення спеціального закону про ратифікацію Верховною Радою України. Однак, через дискусії, які відбувалися в українському суспільстві та політиці на початку 2000-х років, пов'язані з передачею "Архіву Баха" до Німеччини та "Колекції Кенігса" до Нідерландів, в новому варіанті закону "Про міжнародні договори України" (від 29 червня 2004 року) це положення було змінено. Замість терміну "історичне та культурне надбання народу

України", який стосувався об'єктів особливого значення, був використаний більш широкий термін "культурні цінності". Таким чином, дана норма закону тепер має наступний вигляд: "Ратифікації підлягають міжнародні договори України: ... що стосуються питань передачі історичних та культурних цінностей українського народу, а також об'єктів права державної власності України" (стаття 9) [23, с. 747].

Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей", прийнятий 21 вересня 1999 року, є основним нормативно-правовим актом у цій сфері. Розробка цього закону розпочалася у 1998 році, коли з'явилася потреба виконати міжнародні зобов'язання України згідно з Конвенцією ЮНЕСКО "Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності" 1970 року. Закон встановлює порядок контролю за вивезенням і ввезенням культурних цінностей, а також механізми повернення культурних цінностей, які були незаконно вивезені з України.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» містив чимало нових положень та визначень, які вперше вводилися в законодавче поле України. Зокрема, це стосувалося ключових понять та термінів, таких як «культурні цінності», «колекція культурних цінностей», «культурні цінності України», «ввезення культурних цінностей», «вивезення культурних цінностей», «транзит культурних цінностей», «тимчасове ввезення культурних цінностей», «тимчасове вивезення культурних цінностей», «незаконно вивезені культурні цінності», «незаконно ввезені культурні цінності», «повернення культурних цінностей», «родинні цінності», «добросовісний набувач культурних цінностей» [23, с. 763].

Законом України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" від 21 вересня 1999 року передбачалося створення державного органу, який би контролював вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей. Цей орган мав бути центральним органом виконавчої влади, відповідальним за реалізацію державної політики у сфері культурних

цінностей. Таке встановлення було згідне з вимогами Конвенції ЮНЕСКО "Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності" від 14 листопада 1970 року, до якої Україна приєдналася. У відповідності до змін у національному законодавстві, 7 лютого 2000 року Кабінетом Міністрів України була прийнята постанова про створення Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Цей орган став самостійною юридичною особою, що входила до складу Міністерства культури і мистецтв України. Персонал новоствореної служби складався з 14 співробітників.

В українському законодавстві, крім базових принципів, визначених Конвенцією ЮНЕСКО 1970 року, існують додаткові положення, які значно розширюють поняття культурних цінностей з урахуванням конкретного історичного досвіду України та втрат культурних цінностей, які відбувалися на різних етапах її історії. Наприклад, це стосується евакуйованих під час воєнних конфліктів і не повернутих предметів культури, тимчасово вивезених пам'яток та взагалі всіх незаконно вивезених з території України культурних цінностей, незалежно від часу та обставин їх вивезення. Положення українського закону враховують історичну ситуацію і стосуються культурних цінностей, які були переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни як компенсація за завдані збитки. Особливо це стосується культурних цінностей, які були перевезені на територію СРСР у післявоєнні роки. Ці положення закону сприяють збереженню та поверненню культурних цінностей, які були незаконно вивезені з України.

У 20 червня 2000 року Кабінет міністрів України схвалив "Положення" про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний контроль в Україні, де було визначено повноваження цієї служби. Згідно з законодавством, головним завданням Державної служби було забезпечення контролю та видання необхідних дозволів, пов'язаних з легальним вивезенням з території України або ввезенням на її територію

культурних цінностей. Це включало проведення державних експертиз, видання дозволів та свідоцтв на вивезення або тимчасове вивезення (на виставки) культурних предметів, а також контроль за переміщенням цінностей через кордон України та зусилля з повернення викрадених культурних цінностей назад до України.

Паралельно з цим, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей отримала відповідальність за основні завдання, які раніше виконувала припинена Національна комісія з питань повернення втрачених культурних цінностей. Ці завдання включали розробку та реалізацію програм і планів, координацію дій щодо виявлення, обліку та повернення культурних цінностей, які перебувають за межами України, а також прийняття необхідних заходів для повернення викрадених, незаконно вивезених або евакуйованих і не повернутих цінностей, а також створення їх реєстрів та каталогів. Державна служба також була відповідальна за забезпечення міжнародних зобов'язань України, пов'язаних з втраченими або переміщеними під час Другої світової війни культурними цінностями, та організацію пошукових робіт на території України культурних цінностей інших країн з метою їх повернення згідно з українським законодавством та міжнародним правом. Також були здійснювані зусилля щодо встановлення контактів з українською діаспорою з метою пошуку культурних цінностей та їх передачі в Україну. Таким чином, розпочався новий етап організаційного забезпечення повернення та реституції культурних цінностей [40].

При створенні нового державного органу варто відзначити, що він був побудований на основі існуючої кадрової та матеріальної бази ліквідованої Національної комісії. Фактично, можна говорити про реорганізацію комісії в нову державну службу зі значними змінами у пріоритетних завданнях та їх більш активному спрямуванні на контроль сучасних процесів переміщення культурних цінностей через кордон України. Це стало визначальним аспектом діяльності нового органу.

Справді, рішення про ліквідацію Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та об'єднання її функцій з Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України можна вважати хибним рішенням. Це рішення суперечило існуючому законодавству, яке передбачало роздільну роботу цих двох структур з власними завданнями і повноваженнями. В результаті, в складі новоствореної державної служби було недостатньо співробітників (навіть у кінцевій фазі її існування це була фактично одна особа), що змушувало перевантажувати окремих співробітників і обмежувати їх здатність ефективно виконувати завдання, пов'язані з виявленням, обліком, розшуком і поверненням втрачених українських культурних цінностей, які раніше виконувались у рамках Національної комісії.

2.2. Формування державних структур з повернення культурних цінностей з-за кордону в Україну

Історичний досвід України та інших країн світу переконливо демонструє, що для ефективної реалізації ідеї повернення та реституції втрачених і переміщених культурних цінностей потрібні не лише розуміння й підтримка в інтелектуальному середовищі, кристалізація суспільної ідеї та її популяризація, але й певні кроки на рівні внутрішньої політики країни і міжнародних відносин. Однак ці фактори самі по собі недостатні для досягнення практичних результатів. Для цього необхідна трансформація та розвиток цього суспільного явища до нового рівня, коли ідея повернення та реституції культурних цінностей стає частиною державної політики у сфері культури і отримує підтримку в органах державної влади. Важливим етапом є інституалізація цієї ідеї через правове унормування та створення відповідної організаційної інфраструктури. Державна політика повернення та реституції культурних цінностей повинна мати чітко визначені правові рамки і організаційну структуру, що забезпечує її реалізацію. Таку інституалізацію сфери повернення та реституції культурних цінностей можливо

охарактеризувати як здійснення комплексу заходів, що передбачає наступні компоненти:

а) вироблення базових методологічних засад та основних принципів державної політики з даного питання;

б) розробка і затвердження національного законодавчого та іншого нормативно-правового забезпечення, яке б відповідало проголошеним принципам державної політики, а також приєднання до тих міжнародно-правових актів, що можуть забезпечити обстоювання інтересів держави на міжнародному рівні, використання норм міжнародного права та можливостей міжнародних організацій, учасником і членом яких є держава, двосторонніх та багатосторонніх міждержавних договорів, протоколів та інших міжнародно-правових документів, елементів законодавства інших конкретних держав для формування правових передумов повернення і реституції втрачених культурних цінностей;

в) організаційне забезпечення через формування системи уповноважених органів та організацій, на які покладено завдання реалізації державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей;

г) інформаційне забезпечення, яке передбачає наявність чіткої та достовірної інформації про втрати національних культурних цінностей, дані про місцезнаходження переміщених культурних цінностей поза межами держави та їхню ідентифікацію, з'ясування конкретних обставин та причин перебування поза межами держави. Також цей компонент передбачає активне інформування громадян держави та спільнот інших країн щодо популяризації ідеї повернення та реституції втрачених культурних цінностей і роз'яснення дій держави у цій сфері;

д) зовнішньополітичне забезпечення як ініціювання та проведення міждержавних переговорів щодо повернення або реституції культурних цінностей, а також досягнення домовленостей з приватними особами або громадськими організаціями – власниками чи володільцями культурних

цінностей поза межами держави щодо їх повернення до України як країни походження.

Під кутом цих завдань можливо висвітлювати процес становлення організаційних і правових засад державної політики України у сфері повернення і реституції культурних цінностей та її практичної реалізації [23, с. 750].

Досвід роботи створеної при Міністерстві культури України Республіканської комісії по розшуку та поверненню в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами, показав, що виключно на громадських засадах, такі масштабні завдання вирішувати було складно. Тож вже у 1992 р. в комісії сформувалося стійке переконання щодо необхідності створення відповідного державного органу, яке також поділяло керівництво Міністерства культури України. До Президента України Л. Кравчука було направлено офіційне звернення, підготовлене головою Республіканської комісії членом-кореспондентом НАН України Ф. Шевченком та відповідальним секретарем С. Котом, в якому обґрунтовувалася доцільність створення спеціального державного органу, котрий був би спроможний реалізовувати державну політику у даній сфері. Ця пропозиція детально обговорювалася у Службі Президента України з міжнародних питань, яку очолював відомий український дипломат, згодом заступник міністра закордонних справ України А. Бутейко.

Ідея організаційного забезпечення справи розшуку та повернення втрачених культурних цінностей не викликала заперечень. Однак, дискусія, в якій учасником з боку комісії був відповідальний секретар С. Кот, стосувалася рівня відповідного державного органу, що мав би займатися цим важливим завданням. Спочатку розглядалася можливість створення окремого відділу в Міністерстві культури України. Проте, в процесі обговорення масштабів завдань та складнощів, з якими Україна стикалася в цій сфері, досягнуто згоди щодо необхідності створення окремого державного органу для реалізації державної політики у цьому напрямку. В результаті обговорення

комплексу проблем Колегія Державної думи України одноголосно підтримала запропоновані пропозиції. Це стало важливим кроком у реалізації цього завдання на найвищих рівнях української влади. Після отримання підтримки Колегії Державної думи, наступним етапом було формування самого державного органу. Відповідне рішення було прийняте Президентом України Леонідом Кравчуком у 1992 році. Була створена Державна комісія України з питань розшуку та повернення культурних цінностей, яка отримала повноваження здійснювати державну політику в цій сфері. Таким чином, ідея про створення окремого державного органу для розшуку та повернення втрачених культурних цінностей була підтримана і реалізована. Цей крок свідчить про усвідомлення важливості відновлення культурних цінностей України та їх повернення на рідну землю. [23, с. 752].

Уряд України ухвалив спеціальну постанову 28 грудня 1992 року, якою була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей. Цю комісію очолив відомий мистецтвознавець О.Федорук. Головними задачами Національної комісії були: виявлення та облік культурних цінностей, які були вивезені з України і потребували повернення на батьківщину, координація роботи міністерств і відомств з питань проведення досліджень і прийняття практичних заходів для повернення національних культурних цінностей, участь у виконанні зобов'язань України як учасника міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобігання незаконному вивезенню та ввезенню, а також сприяння поверненню цінностей їх державам-власникам.

Ця комісія була створена з метою забезпечення ефективної роботи з розшуку та повернення втрачених культурних цінностей України та виконання міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Після свого створення, Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей мала високий статус, а її рівень відповідав окремим державним комітетам, що функціонували при Кабінеті міністрів України. Комісія отримувала пряме фінансування з державного бюджету для

забезпечення своєї діяльності. Голова та заступник голови Національної комісії мали такий же статус, як голови та заступники голів комітетів при Кабінеті Міністрів України, а співробітники комісії мали аналогічний статус працівників комітетів, головних управлінь та інших органів, що функціонували при Кабінеті міністрів України. Передбачалося, що штатна чисельність комісії становитиме 10 осіб. Це свідчить про важливість і серйозність завдань, які були покладені на Національну комісію у сфері повернення культурних цінностей до України.[15].

У червні 1993 року уряд України ухвалив окрему постанову, якою затверджувалося "Положення" про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Цим "Положенням" було детальніше визначено повноваження та компетенцію комісії. Відповідно до нього, комісія була відповідальна за реалізацію державної політики щодо відновлення та збереження національної духовної спадщини, а також повернення культурних цінностей до України. Крім того, комісія координувала діяльність міністерств, відомств та інших заінтересованих організацій з цих питань. Це "Положення" було важливим документом, який встановлював функції та роль Національної комісії у відновленні і захисті культурної спадщини України. [23, с.752].

У тому числі, на Національну комісію покладалися наступні завдання:

- захист національних інтересів України щодо переміщених культурних цінностей, запобігання втратам культурних надбань, нанесенню шкоди міжнародному престижу України;
- виявлення і сприяння поверненню в Україну переміщених культурних цінностей та вжиття заходів щодо відшкодування втрат, зумовлених їх знищенням, руйнуванням чи пошкодженням;

- формування, координація та реалізація разом з іншими державними відомствами програм і планів, спрямованих на виявлення, вивчення, облік та повернення культурних цінностей в Україну;
- участь у розробці та виконанні заходів по виконанню міжнародних зобов'язань України з питань захисту, запобіганню незаконному ввезенню та вивезенню культурних цінностей, сприяння їх повернення державам, яким вони належать;
- здійснення погоджених дій з державами, що були колишніми республіками СРСР, стосовно культурних цінностей, втрачених, або переміщених з її території в період Другої Світової війни;
- науково-методичне та інформаційне забезпечення діяльності заінтересованих організацій з питань повернення культурних цінностей в Україну, видання відповідної довідкової літератури, створення банків і баз даних, фонду копій зарубіжної україніки.

У рамках своїх завдань, Національна комісія забезпечувала складання реєстрів і каталогів культурних цінностей України, які знаходяться за її межами. Крім того, вона розробляла електронний Банк даних про ці цінності з використанням сучасних інформаційних технологій. Комісія також проводила юридичний аналіз, щоб встановити законність або незаконність перебування культурних цінностей України на території інших держав. Організація експертної оцінки культурних цінностей, зокрема тих, що можуть бути незаконно перебувають за межами країни, також належала до відповідальності комісії. Крім того, комісія активно співпрацювала з міжнародними організаціями з питань повернення культурних цінностей та здійснювала пошук українських культурних цінностей разом з українською діаспорою, створюючи необхідні умови для їх передачі в Україну. Комісія

також встановлювала тісні зв'язки з митними органами України для запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей.

Під юрисдикцією Національної комісії передбачалося створення Міжвідомчої науково-методичної ради, склад якої затверджувався Кабінетом міністрів України. Також планувалося утворення добродійного фонду під назвою "Спадщина", який мав залучати благодійні внески для реалізації завдань комісії. Комісія була відповідальна за організацію фінансування придбання культурних цінностей України за кордоном і привласнення українських та зарубіжних вчених, фахівців і експертів на контрактній основі для вивчення питань повернення культурних цінностей та запобігання незаконному ввезенню і вивезенню. Важливо зазначити, що комісія мала повноваження щодо створення фонду культурних цінностей та їх дублікатів для обміну на українські культурні цінності, які знаходяться за межами країни. Додатково, комісія брала на себе завдання виявлення та обліку культурних цінностей інших держав на території України, сприяння вирішенню питань щодо їх повернення відповідно до законодавства України та міжнародного права [41]. Визначалися також й інші повноваження комісії.

Функції, які були покладені на Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, мали значний обсяг та відображали головні напрямки її роботи, як їх сприймали експерти, громадськість та українська влада того часу.

Проте, в 1996 році статус Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей було дещо знижено, оскільки вона була підпорядкована Міністерству культури і мистецтв України. Згідно з цим, голова комісії тепер затверджувався та звільнявся міністерством, а чисельність та структура її апарату проходили процедуру затвердження у міністерстві. Пропозиції до вищих органів державної влади України також подавалися комісією через Міністерство культури і мистецтв. Незважаючи на це, Національна комісія продовжувала отримувати пряме фінансування з

державного бюджету України на свою діяльність, і в новому "Положенні" про комісію було збережено всі завдання, які були визначені раніше.

У кінці 1999 року сталося значне перебудовання структури центральних органів влади в Україні, що призвело до скорочення числа державних комітетів та комісій, що діяли як окремі одиниці в уряді. У указі Президента України Л. Кучми від 15 грудня 1999 року зазначалося, що ці зміни вводяться з метою покращення структури органів виконавчої влади та збільшення ефективності державного управління. Внаслідок цих змін, серед інших державних органів, зазначених у указі, була ліквідована Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Міністерстві культури України. Тимчасово її функції було передано на Міністерство культури і мистецтв України. Це рішення, без сумніву, було помилковим і в подальшому сильно позначилося на реалізації державної політики у сфері повернення культурних цінностей.

Однак, розшук і повернення втрачених культурних цінностей є складними завданнями, які потребують значної організаційної та пошукової роботи, використання специфічних методів збирання інформації, аналізу архівних документів, а також знання і практичного застосування правових норм для обґрунтування претензій на повернення цінностей згідно з міжнародно-правовими нормами. Варто відзначити, що функції Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України в практичному розумінні переважно мали координаційно-методологічний характер щодо даної сфери її компетенції. Незважаючи на це, принципи, закладені у 2000 році для організації роботи з розшуку та повернення втрачених культурних цінностей в Україну, залишаються незмінними і протягом наступних десяти років.

За період з 2000 по 2011 рік Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон активно працювала над пошуком, збереженням та примноженням національно-культурного надбання. Основний акцент був зроблений на

поліпшення нормативно-правової бази в галузі контролю за переміщенням культурних цінностей, розвитку міжнародної співпраці у відновленні незаконно вивезених культурних скарбів згідно з міжурядовими угодами та співробітництву з міжнародними організаціями. Також проводилося повернення історико-культурного надбання, що належало українській діаспорі, знову до України. Окрім цього, активно формувалася стратегічна програма боротьби з контрабандою та незаконним обігом культурних цінностей [44, с. 302].

У 2011 році Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України була ліквідована, і її компетенцію передали до Міністерства культури України [12]. З 2011 року до 2019 року Міністерство культури України мало відповідний структурний підрозділ, включаючи Відділ переміщення культурних цінностей, який успадкував завдання колишньої Державної служби контролю. У кінці 2019 року, внаслідок нового реформування державних органів, було створено Міністерство культури, молоді та спорту України, а з березня 2020 року замість нього - Міністерство культури та інформаційної політики України [12]. Згідно зі структурою останнього, в ньому діє Директорат культурної спадщини та музеїв, до якого входять Експертна група повернення та переміщення культурних цінностей та музейна справа, а також Головне управління охорони культурної спадщини та музеїв, у якому створено Відділ переміщення, вивезення та повернення культурних цінностей. Очевидно, що серед завдань останнього підрозділу входить реалізація державної політики в сфері повернення та реституції культурних цінностей, серед інших завдань.

В цілому позитивно оцінюючи персональну діяльність задіяних у різні роки до роботи у підрозділах міністерства фахівців, експерти та наукова громадськість України неодноразово підносила питання щодо невідповідності даної ситуації із організаційним забезпеченням щодо розшуку і повернення втрачених культурних цінностей України тим масштабам та завданням, які у цій сфері необхідно вирішувати. При цьому

наголошувалося на необхідності відновлення окремого державного органу, який би опікувався питаннями повернення та реституції культурних цінностей, зокрема, Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей. У цьому контексті важливою також є взаємодія України з Інтерполом і Європолем з питань повернення незаконно вивезених за межі нашої держави культурних цінностей.

2.3. Факти повернення культурних цінностей в Україну в період 2000-2022 рр.

Після отримання державної незалежності, Україна активно зайнялася вирішенням питань повернення та реституції культурних цінностей у двосторонньому міжнародному співробітництві. З одного боку, вона ставила акцент на пошуку і поверненні своїх власних культурних надбань, що були вивезені за межі країни, і активно вела переговори з іншими країнами-партнерами. З іншого боку, сама Україна зіткнулася з претензіями інших країн, які вимагали реституції культурних цінностей, пов'язаних з їхньою історією та культурою, і які перебувають на її території.

Починаючи з 1990-х років, між Україною та деякими країнами відбувався активний та системний двосторонній діалог щодо культурних цінностей, які були втрачені або переміщені під час Другої світової війни та після неї. Цей діалог фокусувався на пошуку, збереженні та поверненні цих цінностей і був оформлений у вигляді міждержавних угод. В рамках цього процесу здійснювалися акти повернення старовинних артефактів та мистецтва як до України, так і з неї до інших країн. У той же час, Україна активно співпрацювала у виконанні міжнародних конвенцій та договорів, спрямованих на запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності. Серед країн, з якими відбувався найінтенсивніший переговорний процес у цих сферах, можна виділити Російську Федерацію, Федеративну Республіку Німеччина, Республіку Польща, Королівство Нідерланди та Угорську Республіку.

За період з 1994 до 1999 року було успішно повернуто значну кількість культурних цінностей до України. Серед них були археологічні артефакти з колекцій Херсонського археологічного музею, які були втрачені під час Другої світової війни (1994 рік). Також було повернуто пергаментову Жалувану грамоту Петра I, що затверджувала призначення Варлаама Ясинського митрополитом (1995 рік), а також численні археологічні книги з фондів бібліотек у Києві (1995 рік). У 1996 році було повернуто різноманітні цінності, включаючи дерев'яну ікона-складень і скіфське дзеркало. Крім того, значний успіх було досягнуто у поверненні фотодокументів з «Фотоархіву 131» (1997 рік). Важливим досягненням було також повернення унікального архіву Державного центру УНР, який знаходився в екзилі. Завдяки активній роботі Національної комісії з питань повернення культурних цінностей, була забезпечена ефективна реституція особистого архіву та бібліотеки О. Довженка з Росії, що містили мистецькі твори та пам'ятні предмети, які раніше перебували в приватному володінні. [23, с.768].

В Україну почали повертатися архіви, історичні реліквії, пам'ятки мистецтва та книжкові зібрання, що були вивезені поза її межі та створені за кордоном представниками кількох поколінь трудової і політичної еміграції українців, що впродовж ХХ ст. сформували представницьку українську діаспору у світі. Значною мірою це, були матеріали, пов'язані з визначними українськими діячами. Зокрема, слід вказати на такі постаті, як Е. Авдієвська, В.Авраменко, М. Андрієнко-Нечитайло, І. Багрянний, В. Барка, І. Винників-Нижник, В. Вовк, М. Дзиндра, В. Дражевська-Дражко, С. Левицька, Б.Лепкий, С. Лифар, Л. Морозова, У. Самчук, О. Олесь, О. Ольжич (Кандиба), М.Паращук, С. Сірополко, В. Сочинський, Леся Українка та родина Косачів, Д. Шолдра, Ю. Шумовський, В. Щербаківський та багатьох інших [23, с.769].

Створена у 2000 р. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, на яку були покладені також повноваження ліквідованої Національної комісії по

поверненню в Україну культурних цінностей, продовжила основні напрямки діяльності з повернення та реституції надбань української культури.

Ключові напрямки міжнародної діяльності у даній сфері були зосереджені на українсько-німецьких, українсько-польських та українсько-угорських переговорах, де продовжували діяти створені раніше спільні комісії, а також на роботі Українсько-російської комісії експертів з питань мозаїк та фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Російської Федерації. За підсумками міждержавних переговорів до України було повернуто ряд культурних цінностей, вивезених з її території під час Другої Світової війни. У тому числі, це були «Євангеліє» 1789 р. (Угорська республіка, 2001 р.), картина голландського художника XVII ст., викрадена нацистами з Уманського краєзнавчого музею (ФРН, 2001 р.), 234 од. фотодокументів з Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів України (ФРН, 2008 р.), Архівні матеріали та предмети, вивезені під час війни з меморіального будинку-музею Т.Г. Шевченко у Києві (США, 2008 р., 70 од.), архівні матеріали та меморіальні предмети, пов'язані з Лесею Українкою та родиною Косачів, які теж були вивезені в роки Другої Світової війни (США, 2008 р., 9 і 46 од.; 2009 р., 58 од.), колекція виробів із текстилю, викрадених під час нацистської окупації з кримських музеїв (Австрія, 2009 р., 68 од.), листи мешканців Кам'янець-Подільського за червень-липень 1941 р., вивезені з України під час війни (ФРН, 2009 р., 1 192 од.), 211 писанок з довоєнних колекцій Київського державного музею українського мистецтва, вивезених нацистами в роки війни (ФРН, 2011 р.). Великою перемогою України стало повернення з Росії 11 фресок XII ст. з мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору, що були вивезені нацистами з Києва у 1943 р. і при поверненні до СРСР опинилися в музеях Росії (Росія, 2001 р., 2004 р.) [23, с.781].

Продовжувалося активне повернення та передання надбань української культури від української діаспори. За 2000-2010 рр. національна культурна спадщина України збагатилася архівними матеріалами, виданнями,

меморіальними предметами та творами мистецтва, пов'язаними з іменами П. Андрусіва, О. Біланюка, М. Бутовича, В. Винниченка, В. Вовк, В. Грозного, М. Горової-Мишанич, Ю. Бойко-Блохіна, М. Коргуна, В. Кричевського, М. Кричевського, П. Курінного, С. Лифаря, В. Луціва, Лео Мола (Л. Молодожаніна), А. Перейми та інших. До України повернулася шабля поч. XVIII ст. останнього гетьмана Лівобережної України К. Разумовського, офорт Т. Шевченка «Барон П.К. Клодт» та його графічна портретна робота «Портрет дружини Семененка».

Після припинення існування спеціальних уповноважених органів у 2011 році, які займалися контролем переміщення культурних цінностей через державний кордон України, Міністерство культури України було призначено уповноваженим державним органом з питань повернення та реституції культурних цінностей.

На сучасному етапі, проблема повернення та реституції культурних цінностей має свою особливість - її можна вирішити лише шляхом діалогу та пошуку взаєморозуміння на основі доброї волі і відповідних правових норм. Аналіз існуючих договірних угод та офіційних протоколів засідань двосторонніх комісій свідчить про те, що вони, як правило, не містять чіткого визначення ключових понять, термінів, принципів і засад двосторонньої співпраці. Це призводить до різного трактування сторонами суті переговорів, ускладнює процес переговорів і призводить до незгоди між сторонами. Це особливо помітно у відносинах України з ФРН та Польщею. Документи міждержавних переговорів також свідчать про те, що Україна була менш підготовлена до цих переговорів, в порівнянні з іншими країнами-партнерами, відносно інформаційного забезпечення своїх позицій щодо втрат власних культурних цінностей та їх знаходження на територіях цих країн. Особливо це стосується переговорів з Угорщиною, коли українська сторона не змогла запропонувати аргументований комплекс своїх пропозицій та вимог щодо пошуку втрачених культурних цінностей, за винятком одного прикладу, пов'язаного з подіями Другої світової війни.

У відносинах з Російською Федерацією Україні так і не вдалося домогтися укладання спеціальної угоди про співробітництво у сфері розшуку, повернення та реституції культурних цінностей, втрачених до розпаду СРСР (включно з добою існування Російської імперії). Єдиним прикладом конкретної співпраці на цьому напрямку стало створення та діяльність українсько-російської комісії експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, що перебувають на території Російської Федерації, наслідком роботи якої стало повернення в Україну 11 фресок XII ст. з мистецької спадщини собору. Але фактичне припинення роботи цієї комісії, бюрократичне затиснення проблеми повернення та реституції культурних цінностей у багатосходинкові підкомісії комісій підкомітетів і комітетів загальних структур з двостороннього співробітництва значною мірою ускладнило та уповільнило процес подальших переговорів з цих питань [23, с.782].

У процесі міжнародної співпраці України щодо повернення та реституції культурних цінностей стало очевидним, що ці питання мають велику політичну значимість у відносинах з іншими країнами. Ухвалення рішень з цих питань залежало від зовнішньополітичних міркувань української влади. Це призводило до ситуацій, коли вирішення проблеми здійснювалося "політичним" шляхом, і визначні культурні цінності передавалися з України до інших країн за директивою. Це призводило до нечіткості і суперечливостей у державних рішеннях, відсутності чіткої перспективи відносин з партнерами стосовно паритетних кроків з їх боку. Ситуація навколо передачі унікальних рисунків з "Колекції Кенігса" до Королівства Нідерландів є прикладом таких подій, де переговори відбувалися без укладення відповідних угод та без участі відповідних державних органів. Ці дії викликали значні суспільні протиріччя, політичний опір та невизнання ідеї повернення та реституції культурних цінностей країнам їх походження, навіть якщо вони мали обґрунтування.

Висновок до розділу 2

Таким чином, проаналізувавши формування комісій та служб повернення культурних цінностей в період 2000-2022 рр., ми прийшли до таких висновків:

1. Після отримання незалежності Україною, питання повернення втрачених культурних цінностей стало основою офіційної державної політики. Важливим досягненням в цьому напрямку була розробка та прийняття відповідної нормативно-правової бази, а також створення спеціальних уповноважених державних органів, яким було доручено реалізувати ці завдання. Рівень, місце в структурі державного управління та компетенції цих органів змінювалися з часом. Зокрема, діяли Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, діяльність яких можна вважати найбільш ефективною формою роботи з цими питаннями. Проте загалом завдання повернення культурних цінностей в Україну та міжнародна співпраця з цього питання продовжували залишатися важливою сферою національних інтересів, а також контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон.

2. Протягом періоду з 1991 по 2021 роки Україні вдалося успішно повернути значну кількість видатних культурних цінностей, що значно збагатило її науковий, освітній та культурний потенціал. Серед повернутих цінностей були окремі предмети старовини і мистецтва великої цінності, які були втрачені під час Другої світової війни. Особливо великого масштабу набуло повернення і передача Україні архівів, історичних реліквій, пам'яток мистецтва та книжкових колекцій, що були вивезені за її межі представниками української еміграції різних поколінь, що утворили українську діаспору у світі протягом ХХ століття. Це включало матеріали, пов'язані з видатними українськими державними, політичними, громадськими, науковими та культурними діячами. Загалом, станом на 2010 рік було повернуто та передано Україні понад 500 тисяч аркушів архівних

документів, книг, творів мистецтва, меморіальних предметів, пам'яток археології та інше. Цей процес мав велике значення для збереження історичної пам'яті країни та розширення доступу до культурних скарбів для українського народу.

3. Протягом зазначеного періоду було започатковано систематичне вивчення архівних документів, що стосуються українських культурних цінностей на різних етапах історії України, зокрема під час Другої світової війни. Були опубліковані наукові збірники документів, монографії та статті, що детально висвітлюють втрати культурних цінностей України, історію їх пошуку та боротьби за повернення. У цих джерелах наводяться конкретні факти привласнення культурних цінностей України, які можуть бути використані в подальших офіційних зверненнях стосовно їх повернення. Було видано значну кількість літератури про видатних діячів української історії та культури, пам'ять про яких була замовчувана в умовах радянського тоталітарного режиму. У цій роботі активну участь брали українські науковці, зокрема Національна академія наук України, а також громадські організації як в Україні, так і за її межами. Вони спільно працювали з державними органами з метою збирання і систематизації інформації про втрачені культурні цінності та їх подальшого повернення, а також для відновлення пам'яті про значущі події та особистості української історії.

Незважаючи на прогрес у відновленні та поверненні культурних цінностей, було не досягнуто багатьох першочергових завдань, які були визначені на етапі створення уповноважених державних органів у цій сфері. Особливо помітною прогалиною є невдача у створенні та запуску електронної Баз даних про втрачені культурні цінності України, яка мала бути доступна в інформаційному просторі. Також залишаються невирішеними питання стосовно статусу колишніх "трофейних фондів", що потрапили на територію України під час Другої світової війни, а також долі культурних цінностей, які належали жертвам Голокосту. Ліквідація Державної служби контролю в 2011 році припинила існування окремих

спеціалізованих уповноважених державних органів у цій сфері. Передача повноважень цих органів до Міністерства культури України мало лише формальний характер, оскільки загальна спрямованість та кадрове забезпечення виконання державної політики з повернення та реституції культурних цінностей не відповідають масштабам та актуальним потребам у вирішенні наявних питань.

4. Міжнародна співпраця України виявила велике значення у проведенні системної та цілеспрямованої роботи з встановлення обставин втрат українських культурних цінностей. Це включало створення актуальних баз даних з детальним описом кожного втраченого предмета, визначення юридичних можливостей для їх повернення, а також активне пошукове дослідження серед музейних, архівних та бібліотечних колекцій у інших країнах. Попри активну взаємодію України з Інтерполом та Європолем із питань повернення до України незаконно вивезених культурних цінностей, далеко не з усіма країнами світу Україна налагодила ефективну співпрацю у цьому питанні.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ КОМІСІЇ З ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УПРОДОВЖ 2000-2022 РОКІВ

3.1. Реституція цінностей з Німеччини до України

Загалом, глобальна громадська думка поступово еволюціонує в напрямку все більшого розуміння необхідності досягнення компромісів та підтримки процесів повернення та реституції культурних цінностей. І це підтверджується численними прикладами успішного вирішення спірних питань між країнами.

Ьогодні актуалізація питань повернення та реституції культурних цінностей є однією з провідних тенденцій сучасного міжнародного співробітництва у сфері культури. Це питання займає важливе місце як у внутрішній, так і в зовнішній політиці багатьох держав. Розробка та ухвалення міжнародно-правових норм, спрямованих на захист культурних цінностей під час воєн та збройних конфліктів, а також на запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі власності на культурні цінності, стали фундаментом для практичної взаємодії між країнами. Ці норми дали змогу повернути втрачені національні скарби, відновити справедливість щодо незаконно відчуженої власності на культурні цінності урядових і громадських установ, організацій та приватних осіб. Проте, не

можна ігнорувати наявні труднощі та суперечності, які залишаються неподоланими у питанні повернення культурних цінностей до країн їх походження. Виникають суперечності між різними поглядами на сутність повернення культурних надбань. Однак, за останні десятиліття спостерігається суттєве зближення позицій у цьому питанні, що дозволило досягнути компромісів та вирішити спірні питання в конкретних випадках. Ця позитивна тенденція є обнадійливою і говорить про можливість подальшого прогресу у вирішенні в достроковій перспективі [23, с. 161].

Реституція культурних цінностей з Німеччини до України має історичне пояснення, пов'язане зі загарбницькою політикою Третього Рейху під час Другої світової війни. Під час окупації України німецькими військами внаслідок цієї політики були вивезені об'єкти культурної спадщини з окупованих територій.

Перед початком Другої світової війни та німецько-радянської війни на території УРСР перебували значні культурні цінності світового рівня, які відзначалися як у кількісному, так і в якісному аспектах. Враховуючи масштаби конфлікту та загрози для цих цінностей, їх доля залишалася невизначеною і непередбачуваною. З одного боку, це обумовлено завданнями щодо збереження цих об'єктів в умовах війни, а з іншого боку, питання стало заручником ідеологічних та політичних концепцій, які радянська влада втілювала в різних сферах життя, включаючи сферу культури. Після закінчення війни багато з цих культурних цінностей знаходилися під контролем Німеччини, і процес їх повернення до України став актуальним питанням. Цей процес займає час і потребує багатосторонньої співпраці, включаючи правові, політичні та культурні аспекти.

Напередодні відступу радянської армії за розпорядженням органів НКВС в багатьох бібліотеках відбувалося знищення так званих «секретних фондів» («спецхранів»), у яких зберігалася вилучена з тих чи інших політичних та ідеологічних міркувань література, в тому числі раритетна [23, с. 164]. Про масштаби цієї акції може свідчити той факт, що лише у

внутрішньому дворі Центральної бібліотеки АН УРСР було скинуто і спалено близько 100 тис. томів з секретного фонду, щоб вони не потрапили в руки німецьких військових. У німецьких документах також зафіксоване знищення радянською адміністрацією частини фондів бібліотеки Київського педагогічного інституту. У Миколаєві фонди бібліотечного «спецхрану» палилися разом з архівами, було спалено все, включно із зводом законів Російської імперії.

Таким чином, з початком німецько-радянської війни 1941-1945 рр., актуальним завданням, що стояло перед органами радянської влади на території України у цей період, була евакуація в тиллові райони найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек. Його часткове вирішення дозволило зберегти тисячі унікальних пам'яток мистецтва і старовини, архівних і бібліотечних фондів. Однак складна воєнна обстановка, напруженість загальних планів евакуації, а також недооцінка значення збереження історико-культурних цінностей, що мала місце з боку багатьох відповідальних працівників партійних і радянських органів негативно відбилася на ефективності проведеної роботи. Більша частина культурних цінностей залишилася на тимчасово окупованій території. Вивезення культурних цінностей у східні райони СРСР супроводжувалося масштабним знищенням значної кількості архівних та бібліотечних фондів, організованим радянською адміністрацією з тим, щоб вони не потрапили в руки ворога.

Безперечно, переміщення вглиб країни значної кількості музейних предметів, архівних документів та книг вже само по собі було завданням непростим. До об'єктивних обставин, які його ускладнювали, належали раптовість нападу, швидка зміна воєнних обставин, масові бомбардування населених пунктів та комунікацій авіацією противника. Ситуацію загострювали загальні масштаби, напруженість і надзвичайно стислі строки загальних планів радянської евакуації населення, підприємств та установ. При загальній оцінці здійснених заходів з евакуації населення та майна слід враховувати також той факт, що протягом 1920-х-1930-х рр. ХХ ст. в СРСР на

основі ідеологічних доктрин більшовицької партії була розгорнута цілеспрямована боротьба проти культурної спадщини, яка досягла свого апогею саме в передвоєнне десятиріччя. Особливо гострого характеру вона набула в УРСР, де проводилася під гаслом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», носіями якого були проголошені цілі пласти об'єктів національної культурної спадщини українського народу. Поза всякими сумнівами, ідеологічні фактори не могли не позначитися як на загальних масштабах, так і на змісті радянських евакуаційних заходів щодо культурних цінностей на території УРСР, бо вони значною мірою (а в багатьох випадках і вирішальним чином) визначали ставлення відповідальних осіб та установ до питання їх вивезення в тиллові райони СРСР.

Колосальні втрати культурних цінностей на території України в роки Другої світової війни першочергово були обумовлені цілеспрямованою політикою нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України, спрямованою на виявлення, конфіскацію та вивезення найцінніших фондів музеїв, бібліотек та архівів. З цією метою були створені спеціальні нацистські структури, які діяли при Вермахті, Міністерстві закордонних справ, Міністерстві окупованих східних областей, окремі з них були пов'язані з СС, які здійснювали організовану і чітко регламентовану діяльність у цьому напрямку. Її наслідком стала особливо масштабна втрата Україною значних історичних та культурних цінностей під час бойових дій та на окупованій ворогом території.

Починаючи з перших місяців німецької окупації земель України, на її територію була перенесена діяльність державної бюрократичної машини «Третього рейху». Пошуком й вивезенням художніх творів опікувалися ставка штабу рейхсляйтера Розенберга (міністерство східних окупованих територій), група Кюнсберга й науково-педагогічне співтовариство «Аненербе», що підпорядковувалося рейхсфюреру СС Генріху Гімлеру.

Почався масштабний грабунок творів мистецтва. Зазначені твори, захоплені нацистською Німеччиною, у подальшому в міжнародно-правовому

відношенні іменувалися творами «трофейного мистецтва» і визначалися як «незаконно вивезені в умовах війни культурні цінності» або «украдені нацистами твори мистецтва».

Можна стверджувати про принципову відмінність в отриманні нацистами художніх творів в окупованих країнах Західної та Східної Європи. У першому випадку відомства гітлерівської Німеччини не вдавалися до відкритого грабунку, намагаючись продемонструвати, що здійснюють купівлю картин та інших мистецьких цінностей, або конфіскують їх за певних умов. Такою була політика у Франції, Бельгії, Нідерландах, Данії тощо. Водночас на Сході окупанти відкрито ігнорували всі писані й неписані правила поведінки й вдавалися до систематичного пограбування музеїв, картинних галерей, приватних і державних колекцій тощо. Подібний підхід, ймовірно, був пов'язаний не лише з різною динамікою ведення бойових дій на Західному і Східному фронтах, але й із диференційованим ставленням гітлерівської верхівки у Берліні до долі поневолених народів – від співпраці з «близькими за нордичним походженням і духом» норвежцями, датчанами чи фламандцями до відкритого знищення – як у випадку з українцями, росіянами і поляками.

Вітчизняна дослідниця В.Солошенко у своїй публікації наводить цитату із польового щоденника А. фон Рейтценштейна, котрий одночасно був і військовослужбовцем німецької армії, і мистецтвознавцем: «17 червня. Наступ, під час якого ми зробимо невеличку виставку від Полтави до Танненберга. Виставку книг та картин з історії російської армії. Лише деякі зацікавлені дозволять себе нею відволікти, заглибляться та навіть забудуть здивуватися. Той чи той поставить врешті-решт запитання: «А звідки у вас все це?» А ми скажемо: «все це – книги, картини, – ми забрали з російських бібліотек», також ми додамо: «з окупованих бібліотек». Чи повинні ми вибачатися? Ми не маємо докорів сумління. До того ж залишається під великим питанням, чи матимуть ці бібліотеки все це в кінці війни, чи

вистоять вони. Сьогодні вночі вони можуть бути розбиті. ... у нас немає совісті та не тільки в нас – німців» [43].

На території СРСР під час Другої світової війни 1939-1945 рр. і німецько-радянської війни 1941-1945 рр. внаслідок дій воюючих сторін та нацистської окупації за офіційними радянськими даними було повністю або частково зруйновано та спалено 1 710 міст та селищ міського типу, понад ніж 70 тис. сіл. Виявилися зруйнованими повністю або частково 6 млн. будинків та споруд, в тому числі було знищено та серйозно пошкодили близько 3 тис. пам'яток архітектури. Постраждали чи були зруйновані 1 670 церков, 237 костьолів, 532 синагоги та 327 інших будівель, пов'язаних з відправленням релігійних культів. На окупованих територіях СРСР зазнали розграбування 427 музеїв [25, с. 100-101]. Також значних втрат було завдано архівним установам та бібліотекам. Зокрема, за офіційними даними Надзвичайної державної комісії по встановленню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР внаслідок війни було втрачено 100 млн. примірників книг, періодичних видань, рукописів тощо. Проте, на початку 2000-х років низкою російських науковців загальні втрати бібліотечного фонду СРСР почали визначатися в обсязі біля 200 млн. томів [23, с. 516].

Україна повною мірою відчула на собі руйнівні наслідки війни на знищення. В роки війни її територія стала ареною чи не найдраматичніших подій воєнного часу. Лінія фронту проходила нею двічі – спочатку з Заходу на Схід, згодом зі Сходу – на Захід. Тож Україна зазнала кількох руйнівних хвиль у ході оборонних і наступальних операцій воюючих сторін. На масштаби втрат впливало багато факторів. На всіх етапах війни це були масовані бомбардування населених пунктів і комунікацій авіацією, прицільний артилерійський вогонь по позиціям ворога як поза населеними пунктами, так і безпосередньо у них, внаслідок чого масово гинули видатні пам'ятки архітектури, історії, мистецтва та культурні цінності, що

зберігалися в музеях, бібліотеках і архівах. Всупереч міжнародним конвенціям, обидві сторони під час бойових дій використовували пам'ятки культури під військові об'єкти – спостережні пункти, опорні укріплення, вогневі точки, що викликало зворотну дію противника. Нищення культурних цінностей набуло нечуваних в історії людства масштабів. Більше того, кращі надбання цивілізації стали об'єктами свідомих і цілеспрямованих варварських акцій по їх нищенню або розграбуванню. Додатковим чинником були накази радянського керівництва про нищення та мінування при відступі Червоної Армії кращих споруд великих міст з метою проведення диверсійних акцій. Від них особливо постраждали історичні центри Києва і Харкова, які були знищені восени 1941 року вибухами мін уповільненої дії, радіокерованими мінами та пожежами.

Катастрофічні наслідки для культурної спадщини України мала тактика «випаленої землі» з метою тотального знищення населених пунктів та важливих об'єктів на території України, що проводилася обома воюючими сторонами під час відступів під тиском противника. Визначні культурні цінності лишилися беззахисними і їх масова втрата дотепер є одним з неподоланих трагічних наслідків війни. Тож в результаті воєнних дій і в період нацистської окупації Україна зазнала найбільш масштабних втрат культурних надбань за всю свою багатовікову історію.

Втрати музеїв України під час Другої світової війни були значними, але аналізуючи дані актів збитків, складених у перші повоєнні роки, слід враховувати обставини, в яких вони були підготовлені. У зв'язку зі складністю та непередбачуваністю війни, акти збитків склалися у надзвичайно стислі терміни і часто базувалися на приблизних або орієнтовних даних. У багатьох випадках музеї мали обмежений доступ до інвентарних книг та картотек, оскільки вони були вивезені в евакуацію, викрадені нацистами або знищені. Тому акти збитків нерідко містили оцінки, які були приблизними або важко зрозумілими. Основний акцент ставився на грошову оцінку втрат, яка іноді викликала сумніви щодо критеріїв, за якими

вона проводилася. Ці перші акти втрат використовувалися установами музейного профілю для складання довідок та списків загальноукраїнського та загальносоюзного значення. Деякі матеріали про вивезені, розграбовані та знищені експонати, складені у 1943-1945 роках, надсилалися навіть у 1948 році. Очевидно, що більшість цих актів та довідок не були актуалізовані, і вони не враховували відомостей про віднайдені музейні предмети, які були знайдені після війни, повернуті від населення або знайдені внаслідок переміщень радянської армії по Україні та інших європейських країнах [23, с. 559].

Загалом власне процес вивезення з окупованої території України до гітлерівської Німеччини творів живопису досить докладно висвітлений у наукових монографіях та публікаціях вітчизняних дослідників. У фаховій літературі фігурують різні статистичні показники щодо масштабів пограбування. Зокрема, один із найбільш знаних українських дослідників зазначеного питання С.Кот стверджує, що у Київському музеї українського мистецтва (наразі – Національний художній музей України) окупанти знищили і вивезли 55 875 експонатів, що становило 91% його фондів. Київський державний музей російського мистецтва (нині – Національний музей “Київська картинна галерея”) втратив 4878 експонатів, а Київський музей західного і східного мистецтва (нині Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) – 24 714 експонатів. Із Харківської картинної галереї до гітлерівської Німеччини були відправлені 1109 картин російських і українських художників; 20 картин і 219 ескізів західноєвропейських майстрів XV–XIX ст., 332 вироби декоративно-прикладного мистецтва. Зрештою, під час відступу з Харкова у серпні 1943 р. солдати СС майже повністю спалили міську картинну галерею. Крім того, наводяться дані щодо значних втрат художніх музеїв Одеси, яка була окупована румунськими нацистами [21, с. 250].

У свою чергу, Н.Крутенко, вивчаючи долю зібрань Київського музею західного та східного мистецтва в період німецької окупації 1941-1943 років,

вказує, що з музею лише для оздоблення резиденцій представників гітлерівської цивільної адміністрації було вилучено 67 полотен [27, с. 76]. Водночас справжній грабунок розпочався тоді, коли радянська армія наблизилася до Києва. Н.Крутенко виділяє два етапи пограбування музею – серпень-вересень і жовтень 1943 р. Загалом сучасні цифри збитків музею від окупації виглядають таким чином: 474 живописні роботи, 10 скульптурних творів, близько 25 тисяч гравюр, 1213 творів декоративного мистецтва [27, с.79].

Як бачимо, досить важко у ході дослідження статистичних показників втрат зібрань творів живопису України в ході Другої світової війни відокремити кількісні дані окремо щодо знищених і окремо відносно вивезених до Німеччини цінностей.

Для встановлення остаточних безповоротних втрат музейних колекцій під час Другої світової війни, потрібно провести системну звірку музейних фондів на основі даних про повернуті післявоєнні роки музейні предмети, що раніше вважалися втраченими, а також реконструкцію довоєнних музейних колекцій. Крім цього, важливим є встановлення фактів міжмузейних передач культурних цінностей за розпорядженнями всеукраїнських та всесоюзних установ, що стосуються перерозподілу уцілілих музейних фондів, які поверталися з евакуації чи Німеччини. Також необхідно виявити факти помилкових передач музейних предметів іншим музейним установам, що не мали права на ці предмети до війни [23, с. 559-560].

Масове винищення та розграбування культурних цінностей на окупованих територіях, яке здійснювалося нацистською Німеччиною та її союзниками, були суспільно осуджені та мали широкий міжнародний відгук. Ці дії вимагали принципової реакції міжнародного співтовариства і розробки юридичних норм та механізмів, що могли б забезпечити розплід та справедливе врегулювання наслідків цих злочинів. Наверху цього, велике значення мало відшукання та повернення втрачених або переміщених предметів старовини, мистецтва, архівів та бібліотек їх законним власникам.

Засновуючись на наявних на початку війни міжнародних правових нормах, які регулювали поведінку під час конфлікту, країни антигітлерівської коаліції у період війни та після неї розробили чіткі принципи для подолання наслідків війни й відновлення справедливості щодо повернення законним власникам втрачених культурних цінностей. Ці принципи ґрунтувалися на системі міжнародно-правових рішень, що розвивалися в різні роки, але між собою тісно пов'язані за своїм змістом та спрямованістю.

Під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки країнами антигітлерівської коаліції була сформована міжнародно-правова основа для вирішення питань подолання наслідків війни та реституції пограбованого і знищеного внаслідок ворожої окупації майна, включно із виробленням практичних механізмів забезпечення його повернення або заміщення. Її основою стали Гаазька конвенція 1899 р. та XV Гаазька конвенція 1907 р. щодо законів та звичаїв війни на суходолі, Лондонська декларація від 5 січня 1943 р. проти актів позбавлення власності, здійснених на окупованих або контрольованих ворогом територіях, рішення міжнародних конференцій країн антигітлерівської коаліції (зокрема й ті, що стосувалися майбутнього Німеччини), рішення та офіційні документи союзницької Контрольної ради по Німеччині, мирні договори, укладені між державами-переможцями й Німеччиною та її союзниками, положення Паризької угоди 1946 р. Реституція культурних цінностей, переміщених або знищених окупантами під час війни, стала невід'ємною складовою частиною цієї системи міжнародно-правових норм.

У період з 1945 по 1948 роки відбувся основний етап загальноєвропейського процесу реституції, під час якого значна кількість культурних цінностей, що були пограбовані під час нацистської окупації, була повернута до країн, що постраждали від окупації. У цьому процесі особливу роль відіграв уряд США, який взяв на себе зобов'язання захищати та зберігати культурні об'єкти, предмети мистецтва, старовину, архіви та бібліотеки, а також здійснювати реституцію законним власникам культурних

цінностей, які були переміщені з окупованих країн нацистською Німеччиною та її союзниками. Американська політика реституції мала велике значення для України, оскільки більшість нагробованих нацистами українських пам'яток мистецтва і старовини, які були виявлені після війни, були знайдені в американській зоні окупації і передані представникам СРСР з метою повернення їх в Україну.

Протягом другої половини ХХ ст. питання розшуку та повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни та за інших обставин, впродовж багатьох десятиріч практично не розглядалися на загальному державному рівні СРСР та УРСР. Окремі дії щодо цього комплексу проблем мали виключно спорадичний та ситуативний характер. Факти виявлення та повернення в Україну ряду визначних музейних цінностей, втрачених в роки Другої світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні співробітників окремих українських музеїв та інших установ культури. Разом з тим, внаслідок змін у політичному житті СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років на загальносоюзному й українському рівнях організовано почали знову підносити тему втрат СРСР під час Другої світової війни, що розглядалося керівництвом Радянського Союзу як альтернатива вимогам Німеччини й ряду інших країн щодо реституції культурних цінностей, вивезених під час війни та у повоєнні роки до СРСР. Однак на хвилі загального національного піднесення, що мало місце у цей період, в Україні під впливом широкої громадськості залунали вимоги повернення українських культурних цінностей з Росії, вивезених до неї в часи Російської імперії та СРСР. У цей період в Українській РСР починають закладатися інституційні засади державної політики у сфері розшуку і повернення втрачених культурних цінностей, а першим кроком на цьому шляху стало створення при Міністерстві культури УРСР Республіканської комісії з питань розшуку і повернення в Україну історичних і культурних цінностей, які знаходяться за її межами.

У свою чергу, 3 грудня 1998 році ФРН була підписана Вашингтонська декларація («Принципи вашингтонської конференції відносно творів мистецтва, які були вилучені націонал-соціалістами»), згідно з якою Німеччина зобов'язалася визнати повернення творів мистецтва, навіть якщо відсутнє міжнародне або цивільно-правове зобов'язання. Наразі у ФРН діє Координаційний центр втрачених культурних цінностей (заснований у 1994 році в Бремені, переміщений у 1998 році в Магдебург).

Не лише Західна Німеччина, але й Німецька демократична республіка, яка знаходилася в орбіті впливу СРСР, активно реалізувала положення міжнародних домовленостей у сфері реституції творів живопису. Водночас і Радянський Союз після смерті Й.Сталіна здійснив повернення до НДР окремих видатних полотен, вивезених після 1945 року з Німеччини (мова йде, наприклад, про картини Рафаеля «Сикстинська Мадонна», Тиціана «Оброк» та Джорджоне «Спляча Венера»).

Досить динамічно відбувався діалог з питань реституції творів живопису між об'єднаною Німеччиною та незалежною Україною. Зокрема, на початку 1990-х років була прийнята Угода між урядами України і ФРН (15.02.1993 р.), ухвалена спільна Декларація про основи відносин між Україною і Німеччиною (09.06.1993 р.). На правовій підставі цих двосторонніх документів стартували переговори відносно проблематики реституції, інституційним оформленням яких стала Змішана українсько-німецька комісія з питань повернення культурних цінностей, втрачених у роки Другої світової війни [33, с. 68].

У 2001 році сталася урочиста подія – до Уманського краєзнавчого музею було повернуто з ФРН полотно початку XVII століття – «Весільну ходу нареченого» П. Брейгеля-молодшого [28]. Дослідниця В.Солошенко інформує і про відповідні приватні ініціативи – так, відомий український меценат О.Фельдман на одному з аукціонів викупив власним коштом у європейського колекціонера втрачену картину українського походження (полотно Корнеліса Пуленбурга «Аркадійський краєвид», Утрехт 1594 / 1595

– 1596 р., олія, дерево) та повернув її Національному музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (Київ) [43]. Цю картину нацистська окупаційна влада вилучила з київського музею у серпні 1943 р. і перевезла її до Кенігсбергу. Тривалий час мистецтвознавці були переконані, що полотно було знищено під час пожежі 17 лютого 1945 р. у замку Вільденхофф біля Кенігсберга, проте у травні 2011 р. інформація про його продаж з'явилася на сайті одного з європейських аукціонів. Після цього фонд О.Фельдмана викупив цей твір мистецтва і профінансував усі необхідні витрати для його повернення до нашої країни.

Важливо зазначити про повернення полотна Сергія Васильківського “Етюд з будинком” в 2018 році з Німеччини до України. Картина належала Харківському художньому музею і під час Другої світової війни була незаконно вивезена до Німеччини. Робота була повернута завдяки діяльності Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей та передана до Харківського художнього музею.

В 2019 році до України була повернута важливий історичний документ – Грамота Петра I від 1708 року про поставлення на Київську митрополію Іосафа Кроковського. Грамота знаходилася в Інституті східноєвропейської історії та регіональних досліджень Тюбінгенського університету імені Ебергарда Карла. В процесі реституції приймала участь Змішана українсько-німецька комісія і, остаточно, документ повернувся до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

3.2. Повернення культурних цінностей з України до ФРН

Для Німеччини наша країна становить об'єктивний інтерес як частина колишнього СРСР у контексті організації радянським керівництвом масового вивезення культурних цінностей із зони його відповідальності на території колишнього третього Рейху. Зокрема це були музейні цінності, архіви, а також книжкові колекції. Вказаний чинник наразі визначає інтерес Німеччини до

діалозі з Україною, в результаті якого вона сподівається повернути частину втрачених культурних цінностей, що опинилися на українській території.

Частина культурних цінностей із Німеччини у перші роки після 1945 р. виявилася на території УРСР. Зокрема, привезені союзними структурами із Німеччини книги у 1946 році були розділені по 14 регіонах України у кількості 213 581 од. У 1947 році Академія архітектури України додатково отримала 11 тон німецької трофейної літератури насамперед технічного характеру [32]. Водночас з-поміж вказаних книг як «посібники з будівництва й архітектури» опинилися альбоми гравюр XVIII століття, які спершу тривалий період перебували в опломбованих шафах у приміщеннях академії без використання, а у подальшому на прохання її адміністрації були передані до фондів Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків [32].

У 1945 році у вказаному музеї з'явилися понад 500 картин із Німеччини і значне число малюнків й гравюр (у дослідженнях йдеться про 102 200 одиниць), у т.ч. із Дрезденської картинної галереї [45]. До вказаного музею потрапили також рукописи й малюнки, пов'язані з ім'ям німецького поета Й.Гете із музею у Веймарі. Картини і гравюри у меншому числі також опинилися у фондах Київського державного історичного музею та Київського художнього інституту (наразі це Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) (16 творів). Музейні предмети (20 виробів з мейсенської порцеляни із довоєнних фондів Дрезденської картинної галереї) у 1945 році потрапили до Державного музею Українського мистецтва в м. Києві. Крім того, археологічна збірка матеріалів з стоянки давніх германців Каблов потрапила у фонди Інституту археології АН України [45].

Німецькі культурні цінності були передані у повоєнні роки й до окремих інших українських установ. Зокрема включення у 1953 р. Кримської області до складу України, присутні в окремих кримських музеях культурні цінності, які були переміщені з території Німеччини, також увійшли до вказаної категорії музейних фондів. Зокрема, зібрання із 87 творів

західноєвропейського мистецтва XVI – початку XX ст. виявилася сконцентрованою у фондах Сімферопольського художнього музею [45].

Переміщені культурні цінності виявилися об'єктом міждержавних перемовин ще у період існування СРСР. Зокрема, у Договорі про добросусідство, партнерство й співробітництво між СРСР і ФРН від 9 листопада 1990 р. було зафіксовано, що договірні сторони докладатимуть зусиль для збереження предметів та пам'яток культури іншої сторони, що знаходяться на їхніх територіях, а також погоджено, що «втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які знаходяться на їхній території, слід повертати власникам чи їхнім спадкоємцям» (ст. 16) [45].

Початок українсько-німецької співпраці в питаннях реституції культурних цінностей був вельми динамічним й дозволив фахівцям стверджувати про практично зразкову формулу реституційного діалогу в європейському масштабі. Досить регулярно проходили спільні засідання делегацій та мали місце неодноразові акти взаємних передач виявлених культурних цінностей сторін. Зокрема, друге засідання делегацій відбулося уже 3-4 листопада 1994 р. в Мюнхені, а наступне – 27-29 лютого 1996 році у Берліні. Окрім засідань делегацій проходили багаторазові зустрічі й технічна робота експертних груп сторін.

З урахуванням вказаного на фоні реституції культурних цінностей з ФРН до України, з іншого боку, Німеччина ініціювала з Україною переговори відносно повернення картин Зюрмондта Людвіга (до завершення війни розміщувалися в Аахенському музеї), а після 1945 року були переміщені до Сімферопольського художнього музею. Водночас унаслідок окупації Криму Росією в 2014 році відповідний переговорний процес де-факто відкладений на невизначений час.

Серед творів німецького образотворчого мистецтва, які були у рамках двосторонніх домовленостей повернуті Україною до ФРН, слід назвати, зокрема, кілька альбомів гравюр та літографій, а також рисунок «Veduta di Valmontone» Георга Лукаса (переданий до Дрездена з українського приватного

зібрання, причому вітчизняний колекціонер сам виступив ініціатором передачі) [13].

Наразі, попри значне число прикладів успішної реалізації зобов'язань ФРН у справі реституції художніх картин, вилучених з установ культури на території України в 1941-1944 рр., існує також і великий комплекс проблемних аспектів у зазначеній сфері. Зокрема, вимоги української сторони повернути з Німеччини певні твори мистецтва часто супроводжуються аналогічними пропозиціями з ФРН забезпечити отримання з фондів українських музеїв полотна німецького походження, які були вивезені радянською владою у період починаючи 1945 року. Внаслідок цього, а також відповідних політичних спекуляцій і значного обсягу технічних питань (таких як реставрація пошкоджених картин тощо) відповідний переговорний процес затягується на довгі роки.

Сучасна проблема повернення та реституції культурних цінностей на сьогоденному етапі має особливість - її вирішення можливе лише шляхом встановлення контактів між сторонами та пошуку взаємопорозуміння на основі доброї волі та правових норм. Очевидно, що як для Німеччини, так і для нашої країни настав момент, коли необхідно знайти нові інноваційні точки зіткнення та основу для нових компромісів. Старі стратегії вже не ефективні, тому потрібні нові підходи, спрямовані на відновлення атмосфери довіри та відкритості в двосторонніх відносинах щодо питань реституції.

Таким чином, попри статус країни, що постраждала від Другої світової війни, Україна неодноразово здійснювала акти доброї волі стосовно Німеччини: робила односторонні передачі культурних цінностей, починаючи від повернення значного числа експонатів Дрезденської картинної галереї у період СРСР і завершуючи значними передачами за період незалежності (4 травня 1993 р. – німецькій стороні передано 32 од. реліквій, пов'язаних з ім'ям Й. В.Гете; 1996 р. – ФРН були передані альбоми західноєвропейських гравюр і літографій; 2004 р. – німецька сторона отримала фрагменти кераміки виробів зі скла з археологічної пам'ятки Каблов тощо).

Проблема переміщених культурних цінностей дуже складна і багатогранна. Крім власне моральних аспектів, вона належить до «великої політики» й міждержавних стосунків. Водночас найбільш важливим і актуальним її компонентом є вирішення питання між Україною й ФРН про відкритість і вільний доступ до переміщених культурних цінностей.

Висновок до розділу 3

Таким чином, розглянувши проблематику взаємодії між Україною й Німеччиною з питань повернення культурних цінностей, ми встановили таке:

1. Питання реституції культурних цінностей особливо гостро постало саме під час Другої Світової війни та в післявоєнний період. Це було обумовлено тим, що нацистська Німеччина та її союзники здійснювали організоване вивезення предметів культури з окупованих територій, ігноруючи діючі міжнародно-правові норми. Необхідність створення правових засад і механізмів ідентифікації та повернення пограбованого майна, у тому числі культурних цінностей, покликали до життя потребу в опрацюванні питань їх реституції на міжнародному рівні. У рішеннях міжнародних конференцій, що мали врегулювати питання повоєнного устрою та в системі повоєнних мирних договорів, в документах створених державами-переможцями в повоєнні роки спільних органів управління на території окупованої Німеччини термін «реституція» фігурує як один з базових. А процес реституції культурних цінностей був остаточно виокремлений як такий, що має особливий, специфічний контекст [25]. Саме з цього часу терміни «реституція» та «реституція культурних цінностей» міцно увійшли в систему міжнародно-правової термінології стосовно повернення незаконно вилученого майна, у тому числі предметів культури. Власне, втрати культурних цінностей в роки Другої Світової війни та процеси повоєнної реституції культурних цінностей покликали до життя розробку та підписання Гаазької конвенції ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.

2. Характеризуючи долю культурних цінностей України в роки Другої світової війни, слід наголосити на тому, що лєвова частка втрат національних культурних надбань українського народу стала прямим та безпосереднім наслідком свідомо організованого вилучення, вивезення та знищення культурних цінностей як цілеспрямованої політики нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України. У тому числі, діяли спеціальні групи експертів у складі частин Вермахту, створений при Міністерстві закордонних справ нацистської Німеччини та пов'язаний з «СС» батальйон спеціально призначення «Група Кюнцберга», пов'язана з «СС» організація «Аненербе», Оперативний штаб А. Розенберга при нацистському Міністерстві окупованих східних територій, структури Рейхскомісаріату «Україна» та дистрикту «Галичина». Ключовими мотивами організованого вивезення культурних цінностей були нацистська ідея створення так званого «Музею Фюрера» у Лінці, завдання створення наукової та документальної бази для політичної боротьби з «ворогами рейху», цілі нацистської пропаганди для виправдання своїх дій, дослідження історії, культури та природних ресурсів захоплених територій та народів.

3. Після завершення Другої світової війни переможці були зацікавлені у поверненні незаконно вивезених до Німеччини власних творів образотворчого мистецтва. Зокрема, після 1945 року трофейні предмети мистецтва були переміщені союзниками з укриттів у Німеччині у різні пункти збору в Мюнхені, Вісбадені й Марбурзі, після чого цінності були сфотографовані, каталогізовані, було перевірено їхнє походження й вони були повернуті законним власникам (хоча й не у повній мірі). У 1949 році вказані пункти збору припинили свою діяльність і передали свої обов'язки Німецькому Комітету з реституції, а останній, у свою чергу, в 1952 році набув самостійного статусу, відокремившись від Німецького опікунського управління культурними цінностями, яке підпорядковувалося міністерству закордонних справ Німеччини.

4. Досить динамічно відбувався діалог з питань реституції творів живопису між об'єднаною Німеччиною та незалежною Україною. Зокрема, на початку 1990-х років була прийнята Угода між урядами України і ФРН (15.02.1993 р.), ухвалена спільна Декларація про основи відносин між Україною і Німеччиною (09.06.1993 р.). На правовій підставі цих двосторонніх документів стартували переговори відносно проблематики реституції, інституційним оформленням яких стала Змішана українсько-німецька комісія з питань повернення культурних цінностей, втрачених у роки Другої світової війни.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході даного дослідження ми прийшли до наступних висновків (у відповідності з науковими завданнями, поставленими у вступі до роботи):

1. Виявлені теоретико-методологічні проблеми вивчення реституції культурних цінностей у міжнародній політиці України на початку XXI ст. Встановлено, що огляд стану наукової розробки питань повернення та реституції культурних цінностей в політичному та культурному житті України у XX – на поч. XXI ст. показує, що їх вивчення відбувається за двома основними напрямками – теоретичної розробки проблеми і конкретно-історичними дослідженнями.

Значна увага дослідників приділяється розкриттю цих проблем як явища у розвитку культури, аналізу формування норм міжнародного права щодо них у контексті захисту, охорони та збереження надбань культури. Актуальними є дослідження ролі культурних цінностей у процесах формування національної ідентичності та історичної пам'яті, світового досвіду щодо їх повернення та реституції. Серед теоретичних питань даної проблематики широкі дискусії викликають проблеми термінології, зокрема, щодо таких базових понять і термінів як «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «повернення культурних цінностей», «реституція культурних цінностей» та їх співвідношення. За підсумками дослідження встановлено, що як в українській, так і у зарубіжній історіографії питань термінології до останнього часу були відсутні спеціальні дослідження, присвячені розкриттю змісту поняття та терміну «незаконно вивезені культурні цінності».

Після аналізу історіографії зазначеної проблематики, варто відмітити, що деякі аспекти, пов'язані з "трофейними фондами" - культурними цінностями, які потрапили на територію України під час Другої світової війни, а також стан вирішення питань повернення і реституції цих цінностей

в Україні в період з 1950-х по початок 1990-х років, майже не досліджені належним чином.

Виходячи із сукупності наявних наукових джерел стає зрозуміло, що культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною. Разом з тим, як визнає й низка дослідників у галузі права, в цій частині поняття/терміни «культурні цінності» і «культурна спадщина» є практично тотожні. А їх використання відбувається відповідно до конкретного предмету розгляду. Тож вони можуть застосовуватися в якості синонімів, як у визначеному контексті і дотичні до них поняття і терміни «предмети культури», «культурні надбання», «пам'ятки культури», «пам'ятки» тощо.

Необхідно детально розглянути та точно визначити поняття та термін "незаконно вивезені культурні цінності", яке активно використовується в нормативно-правових документах та наукових дослідженнях. Пропонується таке визначення: "незаконно вивезені культурні цінності" означають культурні цінності, переміщення яких з території країни походження відбулося в порушення норм права, що були чинними на момент скоєння такого порушення. Це може стосуватися як міжнародно-правових норм, так і національного законодавства даної держави, а також проти волі цієї держави.

В сучасних міжнародних правових актах, законодавстві окремих країн та науковій літературі, використовується широко поширене поняття та термін "повернення культурних цінностей". Це термін охоплює комплексне розуміння питань, пов'язаних зі збереженням, охороною та міжнародним співробітництвом стосовно культурних цінностей, а також подоланням наслідків незаконного переміщення та вивезення таких цінностей. В широкому сенсі, "повернення культурних цінностей" відноситься до фізичного повернення предметів культури на територію країни походження, які були вивезені за її межі внаслідок різних обставин. У вузькому розумінні, термін можна визначити як повернення культурних цінностей до країни

походження на основі етичних та моральних принципів, що фактично вважається актом доброї волі або практично даром.

2. Розглянута нормативно-правова база з питань реституції. Поняття реституції було сформульоване римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільних правовідносин щодо відновлення стану речей, що існував до вчинення певних дій. В процесі розвитку суспільних відносин, реституція як норма цивільного права стала невід'ємною і важливою частиною не лише англо-саксонської системи права, але й західних правових систем в цілому. В українському законодавстві цей термін не використовується.

Чимало важливих міжнародно-правових актів щодо збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції в разі незаконних вивезення, ввезення і передачі прав власності взагалі не мають офіційного українського перекладу (включно з документами, які ратифікувала Україна і які розміщені на офіційному сайті Верховної ради України), а ряд неофіційних опублікованих перекладів таких документів на українську мову містять суттєві розходження з оригінальними текстами не лише в частині застосованої термінології, але й подекуди в перекладі офіційних назв даних документів. У цьому зв'язку, одним із актуальних завдань державної політики України є забезпечення достовірних і офіційних перекладів відповідних найважливіших міжнародних правових актів українською мовою.

Позицію держави в питаннях повернення культурних цінностей було відображено в Конституції України (Ст. 54) та багатьох законодавчих актах України. Найбільш розлого вона зафіксована у Законі України «Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» (1999 р.).

3. Розглянуте формування в Україні комісій та служб стосовно повернення культурних цінностей, визначені періоди становлення відповідних інституцій. Після набуття незалежності Україною, питання повернення втрачених культурних цінностей було визнано офіційною державною політикою. Великим досягненням в цьому напрямку було

розроблення та затвердження відповідної нормативно-правової бази, а також створення та функціонування спеціальних державних органів, які відповідають за її реалізацію. Рівень та місце цих органів в структурі державної влади України, а також їх компетенція зазнали змін. Проте загалом завдання повернення культурних цінностей в Україну та забезпечення міжнародної співпраці для контролю їх переміщення через державний кордон залишаються важливою сферою національних інтересів.

В роботі було досліджено діяльність Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний контроль України і узагальнюючи можна наголосити на тому, що функції, котрі виконувала Служба були надзвичайно важливими та потужними для нашої держави в сфері реституції культурної спадщини. Була проведена активна робота над пошуком, збереженням та поверненням національно-культурного надбання. Також проводилося повернення історико-культурного надбання, що належало українській діаспорі, знову до України. Окрім цього активно формувалася стратегічна програма боротьби з контрабандою та незаконним обігом культурних цінностей. Завдяки успішній роботі Служби до України було повернено значну кількість культурної спадщини з за кордону.

Наразі, на нашу думку, актуальним питанням є відновлення функціонування розформованої у 2011 році Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний контроль України. Робота вказаної структури дозволить більш ефективно забезпечувати контроль за недопущенням вивезення культурних цінностей за межі нашої держави.

4. Проведено дослідження діяльності українсько-німецької комісії з повернення культурних цінностей протягом періоду з 2000 по 2022 рік. Виявлені факти повернення культурних цінностей. Зазначено, що у другій половині ХХ століття питання розшуку та повернення культурних цінностей, які були втрачені під час Другої світової війни та в інші періоди, майже не розглядалися на загальному державному рівні СРСР та УРСР. Ініціативи

щодо цих проблем мали обмежений та ситуативний характер. Виявлення та повернення окремих визначних музейних цінностей, які були втрачені під час війни, пов'язувалися з випадковими знахідками та ініціативою працівників окремих українських музеїв та культурних установ. Проте, зміни в політичному житті СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років призвели до організованого звернення до проблеми втрат СРСР під час війни, що стало альтернативою вимогам Німеччини та інших країн щодо повернення культурних цінностей, які були вивезені до СРСР під час та після війни.

Питання повернення законним власникам захоплених нацистами культурних цінностей вирішувалося протягом десятиліть після завершення Другої світової війни. До роботи було залучене не лише зовнішньополітичне відомство ФРН, але й федеральні музеї та архіви (документи й акти, які свідчать про походження певного твору мистецтва, знаходяться у федеральному архіві в Кобленці). Справа ускладнювалася тим, що у німецьких установах різного підпорядкування, а також державної й приватної форм власності знаходилася величезна кількість об'єктів культурного призначення, незаконно привласнених нацистами у знищених євреїв. Таким чином, ускладнюється процес повернення культурних цінностей законним власникам.

На початку 1990-х років була прийнята Угода між урядами України і ФРН (15.02.1993 р.), а також ухвалена спільна Декларація про основи відносин між Україною і Німеччиною (09.06.1993 р.). На правовій підставі цих двосторонніх документів стартували переговори відносно проблематики реституції, інституційним оформленням яких стала Змішана українсько-німецька комісія з питань повернення культурних цінностей, втрачених у роки Другої світової війни.

Наразі, попри значне число прикладів успішної реалізації зобов'язань ФРН у справі реституції художніх картин, вилучених з установ культури на території України в 1941-1944 рр., існує також і великий комплекс

проблемних аспектів у зазначеній сфері. Зокрема, вимоги української сторони повернути з Німеччини певні твори мистецтва часто супроводжуються аналогічними пропозиціями з ФРН забезпечити отримання з фондів українських музеїв полотна німецького походження, які були вивезені радянською владою у період починаючи 1945 року. Внаслідок цього, а також відповідних політичних спекуляцій і значного обсягу технічних питань (таких як реставрація пошкоджених картин тощо) відповідний переговорний процес затягується на довгі роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко В. І. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів. *Пам'ятки України*. 2018. № 1-2. С. 86-87.
2. Акуленко В. І. Культурні цінності. *Юридична енциклопедія*. Т. 3. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2001. С. 432.
3. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ : Юстініан, 2013. 608 с.
4. Андрес Г. Ефективна реституція культурних цінностей та її залежність від освіти. Міжнародний досвід та українська практика. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин. Матеріали міжнар. наук-практ. конференції*. м. Київ, 18-19 квітня 2018 р. С. 116-119.
5. Архів Сергія Кота. До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоралець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей», 1992.
6. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / І. О. Герасимов (голова ред.кол.). Київ : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
7. Боряк Г. Кеннеді Грімстед П. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992.
8. Вишгородська ікона Богоматері. *Енциклопедія історії України* Т. 1. Київ: Наукова думка, 2003. С. 517.
9. Денисенко Г.Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.
10. Денисенко О. Проблема повернення культурних цінностей у період Української Держави (1918 р.). *Військово-історичний меридіан*. 2018. №22. С. 47-56.

11. Державна програма «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». Київ, 1999. 14 с.
12. Деякі питання діяльності Міністерства культури та інформаційної політики. Постанова Кабінету міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>
13. Завгородня І. Як Німеччина і Україна вирішують проблему «трофейного мистецтва» [Електронний ресурс]. URL: www.pravda.com.ua/inozmi/deutsche-welle/2013/07/17.
14. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>.
15. Збірник постанов Уряду України. 1993. № 1-2. Ст. 29; Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF#Text>.
16. Каткова Т. Діяльність органів внутрішніх справ України з питань захисту культурної спадщини: адміністративно-правові аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. С. 13-19. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.info-works.com.ua/disertacia/pravo/600.html>.
17. Коваль Д. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса : Фенікс. 330 с.
18. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. 659 с.

19. Кот С. І. Війна і культура. *Дзеркало тижня. Україна*. 2012. 26 травня – 1 черв.
20. Кот С. І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури. *Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК*. Вип. 20. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С.10-27.
21. Кот С. І. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати. *Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга друга*. Київ : Наукова думка, 2011. С. 231-276.
22. Кот С. І. Культурна спадщина. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2008. С. 486.
23. Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (ХХ – поч. ХХІ ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
24. Кот С. І. Проблема повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, в сучасних українсько-польських міждержавних відносинах // *Україна ХХ століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірника наукових праць*. Вип. 20. Львів: Растр, 2015. С. 54-63
25. Кот С. І. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943-1947 роках. *Пам'ятки України*. 2009. № 1. С. 94-108.
26. Кот С. І. Термін «незаконно вивезені культурні цінності в контексті проблем повернення та реституції предметів культури // *Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК: Збірник наукових праць*. Вип. 24. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 16-29.
27. Крутенко Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років. *Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 150-річчя від дня народження Б.І. Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею*. Київ : Кий, 1999. С. 75-83.

28. Кулакова Н. В. Генезис міжнародного законодавства щодо охорони об'єктів культурної спадщини. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 222-223.
29. Левченко Л. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794-1934). Дослідження. Документи. Склад фондів: реконструкція. Миколаїв : «Іліон», 2018. 660 с.
30. Мельничук О. І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. Київ : Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. 288 с.
31. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ-Полтава, 1994. 239 с.
32. Новохатько Л., Кьон Н., Плесьська Е. Німці і німецька культура в Україні. Київ, 2001. 191 с.
33. Опанасенко О. І. Реституції в контексті Європейських домовленостей. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 66-71.
34. Пивовар І. До проблеми визначення поняття «культурні цінності» : (філософський аспект). *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права* : матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Київ : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 61-63.
35. Піскова Е.М., Федорова Л.Д. Сучасна класифікація пам'яток історії. *Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України: Дослідження та збереження*. Київ : Ін-т історії України НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2005. С. 149-171.
36. Політологічний енциклопедичний словник. Київ, 1997. 400 с.
37. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.if.Ua/spec/p.regis.html>.

38. Попович М.В. Культура. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 477-478.
39. Пасічник Н. Чи захистить Україна право на безцінну колекцію? Американський професор «відкриває» давно відкрите в Україні. *Політика і культура*. 1999. № 23. 1-7 жовтня. С. 42-44.
40. Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Постанова Кабінету міністрів України від 20 червня 2000 р. № 983. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/983-2000-%D0%BF#Text>
41. Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. № 464. [Електронний ресурс]. URL: <http://zakonrada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF>.
42. Себта Т. М. Мюнхенська систематична картотека власності мистецьких об'єктів (1945-1952: перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей. *Загартована історією: ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження*. /Д.В. Бурім, І.Верба, І.Гирич; гол. Редкол.: П. С. Сохань. Київ: НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. С. 221-236.
43. Солошенко В. Переміщені або втрачені культурні цінності: нові виміри розв'язання проблеми у ФРН [Електронний ресурс]. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/viktoriya-soloshenko-peremishheni-abo-vtrachen-i-kulturni-tsinnosti-novi-vymiry-rozv-yazannya-problemy-u-frn>.
44. Татіївська І.П. Національна політика та міжнародна співпраця Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (1992-2011 рр.). *Соціогуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті Східного партнерства і Стратегії «Європа-2020»*: матеріали всеукраїнської науково-практичної

- конференції з міжнародною участю, 6-7 квітня 2012 р. Донецьк : ДонДУУ, 2012. С. 300-308.
45. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 864 с.
46. Українець Н.П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991-2009 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. 16 с.
47. Федорук Олександр. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності. *Віче*. 1993. № 3. С. 20-27.
48. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Кривий Ріг : Мінерал, 2005. 468 с.
49. Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ. *Україна в міжнародно-правових відносинах*. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 19-26.
50. Шман С. Ю. Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013.
51. Blake Janet. On defining the cultural heritage. *International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 49, 2000. P. 61-85.
52. Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation. / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. 337 p.
53. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. URL:

- <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13637&language=E&order=alpha>
54. Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>.
 55. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. 239 p.
 56. European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Электронный ресурс]. URL: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>.
 57. Greenfield Jeanette. The Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 379 p.; 1996 - 351 p.; 2007 - 500 p.; 2013 - 524 p.
 58. Kowalski Wojciech. Restytucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1993. 165 s.
 59. O'Keefe Roger. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 391 p.
 60. Protocol. *Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage*. Paris, 1985. P. 44-45.
 61. Prott Lindell, O'Keefe Patrick J. «Cultural Heritage» or «Cultural Property»? *International Journal of Cultural Property*. Vol. 1 (2), 1992, p. 307-320.
 62. Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works. *Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage*. Paris: UNESCO, 1985. P. 13-43.
 63. Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations, 5 Desember 1956. *Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage*. Paris, 1985. P. 113
 64. Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November

1964. *Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage*. Paris, 1985. P. 145;
65. Restitution. *Oxford English Dictionary Online*. [Електронний ресурс]. URL: https://dictionary.oed.com/entry/50204431?query_type=word&quertwird=restitution
66. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). *UNIDROIT офіційний сайт*. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>
67. Zeidler Kamil. *Restitution of Cultural Property: Hard Case. Theory of Argumentation. Philosophy of Law*. Gdansk-Warsaw: Gdansk University Press, 2016. 230 s.

ДОДАТКИ

Урочиста передача німецькою стороною до НБУВ Грамоти Петра I

Джерело:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2711492-v-ukrainu-povernuli-gramotu-pe-tra-i-sodo-kiiivskoi-mitropolii.html>

Додаток 2

ФЕДОРУК Олександр Касьянович

1992 — голова Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України.
1993—2004 — голова Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України

Джерело: <http://www.mari.kiev.ua/about/our-staff/fedoruk-oleksandr>

